

Suomen itsenäisyyden juhlarahasto

Arvojen moninaisuus tietoyhteiskunnassa

Irma Levomäki

**SITRA 178
Helsinki 1998**

Tämä teos kuuluu Suomen itsenäisyyden juhlarahaston Sitran julkaisusarjaan (Sitra 178)

ISBN 951-563-562-4 (<http://www.sitra.fi>)

ISSN 1457-5736 (<http://www.sitra.fi>)

ISBN 951-563-338-9 (nid.)

ISSN 0785-8388 (nid.)

Helsinki 1998

Sisältö

Lukijalle	4
Johdanto	5
1. Tietoyhteiskunta?	6
1.1 Tietoyhteiskunta- jatkuvuus vai murros?	6
1.2 Tulkintoja tietoyhteiskunnasta	6
1.3 Tietoyhteiskunta muotoutuvassa olevana prosessina	7
2. Arvot	8
2.1 Jäsentäviä erotteluja	8
2.2 Ihminen ja arvot	9
2.3 Arvojen laajemmat kehykset	10
2.4 Yhteen veto	11
3. Arvot aikanamme –katsauksia arvoihin	12
3.1 Yhteiskuntatieteellisten arvotutkimusten ongelmia	12
3.2 Yleisiä kehitystrendejä suomalaisten arvomaailmassa	13
3.3 Katsaus suomalaisten asenteisiin ja arvoihin	14
3.4 Arvojen top ten tulevaisuudessa?	15
3.5 Nuorten arvoista postmodernissa kulttuurissa	15
3.6 Johtopäätöksiä	16
4. Tietoyhteiskuntakehitys – missä ollaan?	17
4.1 Tietoyhteiskunta?	17
4.2 Todellisuus ja toiveet – mahdollisuudet ja uhat?	18
5. Yhteiskunta-, historia- ja ihmisenäkemyksistä kansallisen strategian laatimisessa..	19
5.1 Julkisen hallinnon rooli?	19
5.2 Kysymys determinismistä	19
5.3 Ihmiskäsitys?	20
6. Tietoyhteiskunta ja arvojen moninaisuus	22
6.1 Tietoyhteiskunta tiedollisten, esteettisten ja eettisten arvojen näyttämönä	22
6.2 Lopuksi	23
Takakansi	25

Lukijalle

Julkisuudessa on oltu huolissaan siitä, toteutuuko tietoyhteiskunta vain teknologian ja markkinoiden ehdoilla. Pelätään, että teknologia saa yliotteen ihmisistä ja että kaupalliset intressit määräävät laitteiden kehittämistä ja palvelutarjontaa. Kun kansallista tietoyhteiskuntastrategiaa uudistetaan Sitrassa, on ehdottomana lähtökohtana ollut, että strategialla tulee olla vahva arvopohja.

Tietoyhteiskunnan vision ja strategisten tavoitteiden muotoilu ja niiden toteuttamiskeinojen valinta ei ole arvovapaata. Päämäärät ovat aina arvosidonnaisia ja sisältävät - usein julkilausumattomia - arvovalintoja. Strategiaprosessin onnistuminen edellyttää taustalla olevien arvojen tietoista ja kriittistä pohtimista. Siksi tarvitaan perusteellista ja laajaa arvokeskustelua.

Tietoyhteiskuntaa koskevan arvokeskustelun vauhdittamiseksi Sitra tilasi filosofi VTM Irma Levomäeltä kirjan *Arvojen moninaisuus tietoyhteiskunnassa*. Kirjan tarkoituksena on antaa aineksia ja välineitä tavallista syvemmälle keskustelulle. Se sisältää katsauksen tietoyhteiskunnan luonnetta koskeviin näkemyksiin, se esittelee arvokeskustelussa tarvittavia käsitteitä ja luo katsauksen suomalaisten arvomaailmaan empiirisen tutkimuksen näkökulmasta. Ennen kaikkea kirjassa pohditaan tietoyhteiskunnan tulevaisuutta arvojen ja filosofian kannalta. Edistääkö uusi tieto- ja viestintäteknologia aitoa tietoa ja viisautta? Onko yhteiskunnan kehitys teknologian määräämää vai jääkö tulevaisuuden tekemiselle sijaa? Minkälainen on tietoyhteiskunnan taustalla oleva ihmiskäsitys?

Kirjan kiinnostavimpia teesejä on suomalaisen arvomaailman moninaisuuden korostaminen. Ihmiset painottavat eri tavoin eettisiä, esteettisiä ja tiedollisia arvoja. Aivan kiistatonta yhteistä arvopohjaa ei helposti tavoita. Siksi tarvitaan arvokeskustelua, jonka avulla tulemme tietoisiksi omista ja toisten arvoista ja opimme käsittelemään erilaisia arvojamme suvaitsevaisuuden hengessä. Levomäen analyysin valossa uskomme, että arvomoninaisuudenkin oloissa kansallisen tietoyhteiskuntastrategian uudistamisen pohjana olevat linjavalinnat tietoyhteiskunnan avaamien mahdollisuuksien saattamisesta kaikkien ulottuville ja turvallisuuden takaamisesta saavat kansamme enemmistön tuen.

Sitra haluaa lämpimästi kiittää Irma Levomäkeä nopeasta työskentelystä ja hienosta kirjasta. Filosofin harkitut ajatukset muodostavat hyvän lähtökohdan tietoyhteiskuntakeskustelun suuntaamiselle ihmisille tärkeisiin asioihin - arvoihin.

Sitra

Johdanto

Tämän raportin tavoitteena on synnyttää keskustelua tietoyhteiskuntaan liittyvistä arvokysymyksistä. Tietoyhteiskuntaa koskevaa kirjallisuutta on olemassa varsin paljon. Arvokeskustelu tietoyhteiskunnan tiimoilta on kuitenkin ollut suhteellisen vähäistä ja epämääräistä. Toisaalta on todettava, että tuskinpa löytyy yhtään tietoyhteiskuntaa koskevaa tutkimusta tai puheenvuoroa, johon ei sisältyisi myös arvoihin liittyviä näkökohtia. Näitä ei ole kuitenkaan useinkaan tuotu esille eksplisiittisesti, nimenomaan artikuloituina kannanottoina arvokeskusteluun. Ja toiseksi, vaikka arvoihin liittyviä näkökohtia on kaiken kaikkiaan esitetty runsaasti, mitään kokonaisvaltaista ja jäsenneiltyä tietoyhteiskuntaan liittyvää arvotutkimusta ei ole tehty. Tämäkään raportti ei vielä ole yritys siihen suuntaan. Pyrkimyksenä on sen sijaan ollut hahmottaa hieman sitä arvokysymysten kenttää, joka nousee esille tietoyhteiskuntaan liittyvän problematiikan yhteydessä.

Täsmällisemmin ilmaistuna, raportilla on kaksi toisiinsa liittyvää tavoitetta:

- 1) Tarjota taustamateriaalia arvokeskusteluun hahmottamalla tietoyhteiskuntaan liittyvien arvokysymysten kenttää sekä tuomalla esille joitakin arvoihin liittyviä käsitteellisiä jäsennyksiä
- 2) Stimuloida tuon arvokeskustelun käynnistymistä.

Kun ryhdytään nimenomaisesti pohtimaan tietoyhteiskunnan suhdetta arvokysymyksiin, saatetaan hyvin nopeasti hämmentyä kysymysvyyhtien laajuuden edessä. Kysymysten paljous ja monimutkaisuus ilmentävät samalla sitä tosiasiaa, että yhteiskunnallinen elämä on ylipäätänsäkin aina arvokysymysten läpikäymistä. Tämä havainto muodostanee hedelmällisen lähtökohdan arvokeskustelun virittämiseksi. Koska arvoja koskevat kysymykset ovat joka tapauksessa koko ajan läsnä, kannattaa niistä myös keskustella. Ja koska kysymykset ovat vaikeita, monimutkaisia ja laajoja, myös yhteiskunnallista keskustelua on syytä käydä laaja-alaisesti: toisaalta monien eri tutkimusalojen ja viitekehysten pohjalta, ja toisaalta lukuisten institutionaalisten tahojen, organisaatioiden, yhteisöjen sekä yksilöiden kesken.

Suomi ei ole lyhyen itsenäisen historiansa aikana ollut mikään ”keskustelun luvattu maa” - pikemminkin päinvastoin. Julkisen keskustelun voi todeta olevan Suomessa edelleenkin erinomaisen vaikeaa. Tulevaisuus ei ole kuitenkaan menneisyyden määräämää (näin ainakin tullaan esittämään tässä raportissa), joten kyse on nyt myös nykyisten sukupolvien valinnasta. Vireän keskustelukulttuurin synnyttämiseksi näyttäisi olevan erityisen otolliset olosuhteet käsillä olevana historiallisena ajankohtana. Vuosituhannen vaihteen lähestymiseen lienee vaikeaa olla liittämättä jonkinlaista historian siipien havinaa - mikä puolestaan synnyttää reflektion ja keskustelun tarvetta siitä, mistä ollaan tultu ja mihin ollaan menossa. Toisaalta myös viimeaikainen tietoteknologian kehitys voidaan valjastaa palvelemaan keskustelemaa kansakuntaa. Tietotekniikan tarjoamia mahdollisuuksia voidaan hyödyntää ihmisten ja tietojärjestelmien välisten moninaisten vuorovaikutusverkostojen luomiseksi ja siten myös laaja-alaisen keskustelun synnyttämiseksi - jos näin halutaan. Arvovalinnat tulevat mukaan peliin tämänkin kysymyksen kohdalla.

Koska ‘tietoyhteiskunta’ ja ‘arvot’ ovat molemmat jo itsessään sangen monitulkintaisia termejä, lienee paikallaan tarkastella niiden merkitystä hieman erikseen, ennenkuin lähdetään pohtimaan niiden välisiä yhteyksiä, eli tietoyhteiskuntaan liittyviä arvokysymyksiä.

1. Tietoyhteiskunta?

1.1 Tietoyhteiskunta- jatkuvuus vai murros?

Maailma muuttuu - yhä kiihtyvää vauhtia. Muutoksen moottorina on viime aikoina tyypillisesti pidetty teknologiaa, ja nimenomaan tieto - ja viestintäteknologiaa. Tietokoneet, tietoverkot ja sähköiset viestintävälineet paitsi toimivat informaation käsittelyn ja viestinnän välineinä, myös muuttavat maailmaa. Ne ulottavat vaikutuksensa yhteiskunnan kaikille alueille: taloudesta ja politiikan sfääristä koulutuksen, kulttuurin ja kansalaisyhteiskunnan piiriin. Uusien teknisten välineiden käyttöönotto muovaa instituutioiden ja organisaatioiden rakenteita ja toimintatapoja. Ihmisten vapaa-ajan käyttö on myös saanut tietotekniikan vaikutuksesta uusia muotoja, välineitä ja toimintamahdollisuuksia.

Näiden ajassamme tapahtuvien mittavien muutosprosessien perusteella on alettu puhua siirtymisestä uuteen yhteiskuntamuotoon: teollisesta yhteiskunnasta 'tietoyhteiskuntaan' ('Tietoyhteiskunta' -termin käyttö on kansainvälisesti tarkasteltuna suomalainen erikoisuus - muualla maailmassa käytetään yleensä termiä 'informaatioyhteiskunta'). Termillä viitataan yleisesti ottaen siihen, että edistyneissä yhteiskunnissa nojataan yhä enenevässä määrin informaation tuotantoon, jakeluun ja käyttöön liittyviin toimintoihin. Tämän kehityskulun taustalla on edistys tieto- ja viestintäteknologiassa, minkä seurauksena mahdollisuudet informaation prosessointiin ja siirtämiseen ovat huomattavasti tehostuneet. Uutta informaatioteknologiaa on otettu laajamittaisesti käyttöön lähes kaikilla yhteiskunnan alueilla, ja tämän on katsottu muuttaneen rakenteita ja toimintatapoja siinä määrin, että voidaan puhua uudesta yhteiskuntamuodosta, tietoyhteiskunnasta.

Tästä ei kuitenkaan vallitse yksimielisyyttä. Tietoyhteiskuntaa koskevaa keskustelua on käyty runsaat 30 vuotta, ja se on ollut kaiken kaikkiaan sangen erimielistä, ja osin myös epämääräistä. Frank Webster on pyrkinyt jäsentämään keskustelua muutamilla jaotteluilla. Hänen mukaansa tietoyhteiskuntateoreetikot voidaan ensinnäkin jakaa niihin, jotka korostavat yhteiskuntakehityksen *jatkuvuutta*, ja niihin, joiden mukaan on kyseessä *vallankumouksellinen*, radikaali murros suhteessa aikaisempiin yhteiskuntiin.

Jatkuvuusteoreetikot ovat sillä kannalla, että vaikka yhteiskunnassa kieltämättä tapahtuukin muutoksia, ei kuitenkaan pidä puhua mistään uudesta yhteiskuntamuodosta. Kyseessä on heidän mukaansa pikemminkin jatkuvuus suhteessa joihinkin modernin teollisuusyhteiskunnan keskeisiin piirteisiin. Esimerkiksi Anthony Giddensin mukaan nykyiset trendit yhä lisääntyvään monimutkaisuuteen sekä suuriin muutoksiin (ilman selkeää tunnetta edistyksestä) eivät merkitse katkosta suhteessa aikaisempaan. Kyse on hänen mukaansa nimenomaan jatkuvuudesta, prosessista, jossa vain viedään pidemmälle jotkut olennaisesti moderniin, teolliseen yhteiskuntaan liittyvät piirteet.

Toisaalta ajatus jatkuvuudesta voidaan viedä tätäkin pidemmälle, ja todeta, että kaikki yhteiskunnat ovat aina olleet ja ovat tietoyhteiskuntia - siinä mielessä, että jokaisen yhteiskunnan luonteeseen on aina kuulunut tiedon tuottaminen ja välittäminen. Tietoa luovien ja välittävien instituutioiden länsimaista historiaa voidaankin lähteä hahmottamaan aloittamalla antiikin Kreikasta, jossa luotiin tie ja filosofia. Rooman valtakunnassa puolestaan rakennettiin tieverkosto ja aikaansaatiin postilaitos. Keskiajalla syntyivät luostarit, yliopistot, kirjapaino ja kirjat. Uuden ajan luomuksia tiedonvälityksen saralla ovat sitten mm. lehdistö, lennätin, kansakoulu, puhelin, radio, elokuva, televisio sekä tietokoneet. Tiedon tuottamisen ja välittämisen instituutioilla voidaan siis nähdä olevan pitkä historia jo ennen varsinaisen informaatioteknologian syntyä. Tästä näkökulmasta vallankumouksellisesta murroksesta puhumista voidaan pitää liioitteluna.

Webster kutsuu vallankumousteoreetikoiksi niitä, joiden mukaan on kuitenkin puolustettavissa puhua uuden yhteiskuntamuodon synnystä. Heidän mukaansa viimeaikainen ”informaatorijähdys” on aiheuttanut niin voimakkaita muutoksia yhteiskunnan kaikilla sektoreilla, että voidaan katsoa uuden yhteiskuntamuodon olevan murtautumassa esiin. Tämän näkemyksen mukaan elämme parhaillaan keskellä aikakausimurrosta, jota voi aiheellisesti verrata historian aikaisempiin suuriin murroksiin.

Esimerkiksi Daniel Bell, jota pidetään yhtenä informaatioyhteiskunnan ajatuksen edelläkävijöistä, jakoi yhteiskunnat kolmeen pääluokkaan: esiteolliseen, teolliseen ja jälkiteolliseen. Esiteollisessa yhteiskunnassa vallitsi alkutuotanto: metsästys, kalastus, maanviljely ja karjanhoito. Työ oli ruumiillista työtä ja käsityötä, jossa käytettiin hyväksi luonnon raaka-aineita sekä luonnon voimia (lihasvoima, tuuli- ja vesivoima). Teollisen yhteiskunnan synty merkitsi painopisteen siirtymistä ”jalostustuotantoon”: hyödykkeiden teolliseen tehdastuotantoon, jossa käytettiin hyväksi pääomaa, työvoimaa sekä uusia energialähteitä (höyry, kaasu, sähkö, öljy, ydinvoima). Jälkiteollisessa yhteiskunnassa painopiste siirtyi sitten hyödykkeiden tuotannosta palveluiden tuotantoon. Tähän liittyy myös toinen jälkiteollisten yhteiskuntien olennainen piirre: teoreettisen tiedon nousu keskeiseen asemaan ja strategiseksi voimavaraksi. Tämä Bellin ajatus jälkiteollisesta yhteiskunnasta liitettiin sittemmin ajatukseen tietoyhteiskunnasta, jossa olennaista on nimenomaan tiedon keskeinen rooli.

1.2 Tulkintoja tietoyhteiskunnasta

Kysymyksessä tietotekniikan aiheuttamien muutosten luonteesta ja merkittävydestä - eli jatkuvuusteoreetikoiden ja val-

lankumousteoreetikoiden välisessä kiistassa - ei olla toistaiseksi saavutettu yksimielisyyttä. Webster suhtautuu itse varsin skeptisesti koko tietoyhteiskunnan käsitteeseen ja erityisesti ajatukseen vallankumouksellisesta murroksesta. Jos puhutaan murroksesta, pitäisi pystyä sanomaan milloin se on tapahtunut, ja millä kriteereillä, hän tähdentää.

Näistä kriteereistä ei näytä vallitsevan yksimielisyyttä sen enempää kuin jatkuvuus/vallankumous -kysymyksestäkään. 'Tietoyhteiskunta' -termiä on keskustelussa käytetty monissa eri merkityksissä. Muotoutuvassa olevaa uutta yhteiskuntaa on luonnehdittu lukuisilla tavoilla, esimerkkeinä voidaan mainita mm. seuraavat:

- *tietoyhteiskunta tai informaatioyhteiskunta*: tiedon muodostuminen keskeiseksi tuotantovoimaksi, ja tiedon keskeinen rooli muutenkin yhteiskunnassa.

- *jälkiteollinen yhteiskunta*: tuotannollisen paradigman muutos

- *palveluyhteiskunta*: palvelualojen merkitys taloudessa ja varsinkin työllisyydessä kasvaa

- *asiantuntijayhteiskunta*: oppineiden ja asiantuntijoiden merkityksen kasvu

- *oppimisyhteiskunta*: oppimiskyky tulee keskeisen tärkeäksi taidoksi

- *kommunikaatioyhteiskunta*: uusi kommunikaatioteknologia mahdollistaa ihmisten välisen, ajasta ja paikasta riippumattoman vuorovaikutuksen

- *aineettomien tarpeiden yhteiskunta*: aineettomien kulttuuri- ja itsensä kehittämisen tarpeet korostuvat aineellisten ja perustarpeiden tyydyttämisen lisäksi

- *postmoderni yhteiskunta*: yksilöllisyyden ja moniarvoisuuden korostus.

Tietoyhteiskuntakeskustelu on siis ollut laaja-alaista ja monimerkityksistä, ja osaksi myös jonkinlaista tulkintaa koko yhteiskunnasta - ja jopa aikakaudesta. Webster on pyrkinyt jäsentämään myös tätä merkitysten paljoutta. Hänen mukaansa keskustelussa voidaan erottaa viisi yleisintä tietoyhteiskunnan tulkintaa:

1. *Teknologinen tulkinta* on määritelmistä yleisin. Se viittaa edistykseen informaatioteknologiassa sekä sen käyttöönottoon kaikkialla yhteiskunnassa. Kehitykseen liittyy teknisten tuotteiden tehokkuuden kasvu ja niiden hinnan raju lasku. Olennaista on myös eri informaatioteknologioiden yhdentymiskehityksen ja verkostoitumisen mahdollistanut teknologisen infrastruktuurin kehitys.

2. *Taloudellinen tulkinta* perustuu informaatioteollisuuden BKT-osuuden arviointiin. Olennaista on taloudellisen toiminnan perustuminen yhä enenevässä määrin tietoon.

3. *Ammatteihin perustuva tulkinta* määrittelee tietoyhteiskunnan kehitystä informaatioammattien osuuden kasvulla. Alkuja tavaratuotannon ammatit korvautuvat tietoyhteiskunnassa tiedon parissa työskentelyyn liittyvillä informaatioammateilla.

4. *Sijaintitekijöiden merkitykseen perustuva tulkinta* painottaa paikan ja ajan merkityksen radikaalia muutosta uuden informaatioteknologian seurauksena. Maantieteelliset etäisyydet menettävät merkitystään, mikä mahdollistaa globalisoinnin.

5. *Kulttuurisessa tulkinassa* lähdetään liikkeelle ympärillämme olevan informaation määrän valtavasta kasvusta; ihmiset eivät enää voi paeta jatkuvaa mediapommitusta.

Nämä määritelmät eivät ole toisiaan poissulkevia, mutta eri teoreetikot painottavat eri tekijöitä viitekehyksissään. Kuten mainittiin, Webster suhtautuu itse koko tietoyhteiskunnan ajatukseen varauksellisesti ja painottaa kaikkien kriteerien epämääräisyyttä (esim. miten määritellään "informaatioammatit"?).

1.3 Tietoyhteiskunta muotoutuvassa olevana prosessina

Websteristä poiketen tässä raportissa kuitenkin oletetaan, että on mahdollista ja hyödyllistä keskustella tietoyhteiskunnasta. Tietoyhteiskuntakehitys on syytä nähdä laaja-alaisena ilmiönä, rajoittumatta mihinkään yhteen ainoaan Websterin viidestä vaihtoehtoisesta kriteeristä. Toisaalta tietoyhteiskuntaa voidaan tarkastella vasta muotoutumassa olevana prosessina, johon liittyy sekä jatkuvuutta että murrosta, ja jonka muotoutumisen suunta on vielä paljolti avoin. Tietokoneet ja tietoverkot ovat muuttamassa toimintatapoja yhteiskunnan kaikilla sektoreilla, ja vaikka ei voidakaan arvioida, milloin teollisuusyhteiskunta lakkaa olemasta ja tietoyhteiskunta alkaa, voidaan silti puhua siirtymisestä tietoyhteiskuntaan. Kuten Mika Mannermaa huomauttaa, myös teollisen yhteiskunnan käsitteen määrittelykriteereitä voitaisiin kritisoida epämääräisiksi ja kyseenalaisiksi - ja kuitenkin tätä käsitettä käytetään laajasti, koska sen katsotaan kertovan jotakin olennaista tuosta yhteiskuntavaiheesta.

Tietoyhteiskunnasta puhuminen voi toimia yhtenä välineenä yhteiskunnassa tapahtuvien muutosprosessien jäsentämiselle, osana ajassamme olevien kehitysilmioiden laaja-alaista hahmottamista. Tällainen ymmärrys aikamme keskeisistä muutosilmiöistä sekä niiden pohjalta nousevista vaihtoehtoisista tulevaisuudennäkymistä on edellytyksenä sille, että kykenemme olemaan kehityksessä aktiivisina toimijoina, emmekä vain passiivisina ajopuina kiihtyvällä nopeudella vyöryvien muutosten virrassa. Mutta todellisuutta koskevan tiedon ohella tarvitaan myös tavoitteiden selkeyttämistä: keskustelua siitä, mitä me oikeastaan haluamme. Arvojemme ja päämääriemme tulee olla selviä ja tiedostettuja.

2. Arvot

”Arvot ovat kovin hankalia. Niitä on monenlaisia, eikä siinä kaikki. Arvojen ominaisuuksiin sisältyy hämmästyttäviä piirteitä, joista ei pirukaan ota selvää, kuten sanonta kuuluu”, totesi moraalij- ja yhteiskuntafilosofian professori Timo Airaksinen taannoin kolumnissaan Helsingin Sanomissa. Toteamus sisältäneen varmasti vähintäänkin totuuden siemenen. Silti arvoja on niiden merkityksellisyyden tähden syytä pohtia ja tutkia.

Esittelen tässä luvussa aluksi muutamia arvoihin liittyviä jäsentelyjä (2.1). Tämän jälkeen otan esille joitakin näkökohtia arvojen asemasta ihmisen elämässä (2.2). Sen jälkeen luon pienen katsauksen arvojen laajempiin kehyksiin (2.3), ennen loppuyhteenvetoa (2.4)

2.1 Jäsentäviä erotteluja

Arvoihin liittyvä tutkimus muodostaa leikkauspinnan usealle eri alalle. Kenttää voi lähteä hahmottamaan tekemällä aluksi muutamia selkeyttäviä jäsentelyjä, jotka tarjoavat samalla myös käsitteellisiä välineitä arvokeskusteluun.

Arvot liittyvät siihen, mikä on hyvää, arvokasta ja tavoiteltavaa - siihen, mitkä ovat inhimillisen toiminnan korkeimmat päämäärät. Arvot ovat ”syvällä” ihmisessä, ja niitä pidetään yleensä suhteellisen hitaasti muuttuvina. Yhteiskuntatieteellisissä arvotutkimuksissa tehdäänkin tämän pohjalta erottelu arvojen, asenteiden ja mielipiteiden välillä. Yleisesti hyväksytyin jaottelun mukaan:

- *mielipidetaso* on lähinnä pintaa oleva taso, joka liittyy konkreettisimpiin asioihin ja on nopeimmin muuttuvaa
- *asenteet* ovat mielipiteitä syvemmällä ja liittyvät yleisempiin asioihin ja myös muuttuvat hitaammin
- *arvot* ovat sitten kaikkein syvimmällä, abstrakteimpia ja hitaimmin muuttuvia

Tässä raportissa käsitellään nimenomaan arvoja (- tosin, kuten jäljempänä ilmenee, näiden käsitteiden väliset rajat ovat joskus vähän epäselviä, eikä niitä pystytä aina pitämään tutkimuksissa erillään).

Arvoja koskevaa tutkimusta voidaan jäsentää ensiksikin tutkimuksen perustavanlaatuisen lähestymistavan nojalla. Tämä liittyy periaatteelliseen erotteluun ihmisten *tosiasiallisten arvojen* ja tietoisten *ihanteiden* tutkimisen välillä.

- tosiasialliset arvot - deskriptiivinen tutkimus
- ihanteelliset/moraaliset arvot - normatiivinen tutkimus

Ihmisten tosiasiallisesti kannattamiin arvoihin kohdistetaan *deskriptiivistä tutkimusta*, mm. joidenkin yhteiskuntatieteiden ja humanististen tieteiden aloilla. Tällöin pyritään kuvaamaan ja analysoimaan, minkälaisia käsityksiä hyvästä ja pahasta, oikeasta ja väärästä, esimerkiksi tietyt ihmiset, yhteisöt, ideologiat, uskonnot tai elämäkatsomukset tosiasiallisesti kannattavat. Tässä lähestymistavassa pyritään selvittämään sitä, mitkä arvot perimmältään ohjaavat joidenkin yksilöiden tai yhteisöjen toimintaa. Tämän lähestymistavan piiriin kuuluvat siten esimerkiksi yhteiskuntatieteelliset tutkimukset ”suomalaisten arvomaailmasta”.

Filosofian alalla harjoitettava *normatiivinen tutkimus* puolestaan kohdistuu siihen, mitkä ovat ihanteellisia arvoja. Normatiivisessa tutkimuksessa pyritään siten löytämään ”aidot” moraaliset arvot; siinä kysytään, mitä perimmäisiä arvoja ihmisten tulisi omaksua toimintansa perustaksi. Tähän lähestymistapaan sisältyy siten ajatus, että mikä tahansa, mitä ihmiset sattuvat arvostamaan, ei välttämättä ole aidosti arvokasta. Ihmiset (yksilöinä tai yhteisöinä) saattavat erehtyä joistakin arvoista. Tästä näkökulmasta arvot ovat lähempänä uskomuksia ja tietoja kuin mielipiteitä. Ihmisillä voi olla vääriä arvoja - samoin kuin heillä voi olla virheellisiä uskomuksia - ja niitä voidaan myös korjata. Aidot arvot ovat siis tämän lähestymistavan mukaan tietyllä tavalla riippumattomia niistä koskevista mielipiteistä.

Arvoihin kohdistuvan tutkimuksen kenttää voidaan jäsentää myös erottamalla tutkittavien arvojen luonteen perusteella laajasti ja kapeasti ymmärretty arvoteoria. Yksi yleinen luokittelutapa on seuraava:

1) *laajasti käsitetty arvoteoria* tutkii kaikenlaisia arvoja, mm:

- *esteettisiä* arvoja, koskien kauneutta ja taiteellisuutta
 - *tiedollisia* (episteemisiä) arvoja, koskien esim. totuutta ja oikeuttamista
 - *eettisiä* arvoja, liittyen mm. hyvään, oikeaan, velvollisuuksiin ja hyveisiin
- 2) *kapeammin ymmärretty arvoteoria* koskee nimenomaan eettisiä arvoja.

Eettisessä arvoteoriassa voidaan tehdä erottelu *ihmiseen itseensä* liittyvien arvojen ja *ihmisten välisiin suhteisiin* liittyvien arvojen välillä. On arvoja, jotka edustavat nimenomaan jotakin henkilölle itselleen hyvää asiaa, esimerkiksi terveys, työn tuottama tyydytys, itsensä toteuttaminen tai onnellisuus. Toisaalta on arvoja, jotka liittyvät yksilöiden tai ryhmien välisiin suhteisiin, esimerkiksi ystävyys, reilu kilpailu, rakentava yhteistyö tai keskinäinen kunnioitus. Lisäksi voidaan erottaa perustavia arvoja, jotka koskevat sitä, miten ihmiset liittyvät yhteen yhteiskunnassa. Tällaisia voivat olla esimerkiksi tasa-arvo, oikeudenmukaisuus ja demokratia.

Eettisessä arvotutkimuksessa tehdään edelleen keskeinen erottelu :

- *itseisarvot*

- välinearvot

Itseisarvoja tavoitellaan vain niiden itsensä vuoksi; ne ovat itsessään arvokkaita ja ”itseriittoisia” päämääriä. Välinearvot puolestaan ovat päämääriä, jotka palvelevat korkeampien päämäärien toteutumista. Ne ovat instrumentaalisia arvoja toimien vain välineinä itseisarvojen saavuttamiselle.

Esimerkiksi Aristoteles lähtee etiikan tutkimuksissaan liikkeelle toteamalla, että toiset asiat ovat hyviä sinänsä, toiset niiden kautta. Tämän pohjalta hän sitten pohtii sitä, mikä on korkein käytännön toimin saavutettava hyvä: jokin, minkä valitsemme aina sen itsensä vuoksi, emmekä koskaan välineenä jollekin muulle - eli mikä on täydellisen itseisarvoisen päämäärä. Aristoteles päätyy siihen, että tällainen päämäärä on onnellisuus. Toisena kuuluisana esimerkkinä tämän erottelun hyödyntämisestä etiikan historiassa voidaan mainita Immanuel Kantin kategorinen imperatiivi käytännöllisenä periaatteena: ”pidä jokaista ihmistä päämääränä sinänsä, älä koskaan pelkkänä välineenä”.

Itseis- ja välinearvojen välisen erottelun keskeisyys tulee ilmeiseksi mm. silloin, kun havahdutaan toteamaan, että itseisarvot ovat huomaamatta muuttuneet välinearvoiksi - tai päinvastoin. Esimerkiksi tekniikan käytön yhteydessä on hyvä kysyä, onko tekniikka väline inhimillisten päämäärien toteuttamiselle, vai onko se muuttumassa itseisarvoksi - eli toisin sanoen: onko tekniikka isäntä vai renki?

Koska arvoja voi olla paljon - monitasoisesti *kerrostuneina* - on arvoja pohdittaessa myös syytä kysyä, mikä on niiden *tärkeysjärjestys*. Joissakin tilanteissa ei voida toteuttaa kaikkia arvoja, vaan on pakko priorisoida. Tällöin on kyseessä *intressiristiriita* eli etujen konflikti. Arvoista ja tavoiteltavista hyvistä asioista ei ole epäselvyyttä, eikä myöskään keinoista niiden tavoittelussa, mutta resurssien rajallisuuden vuoksi kaikkea hyvää ei voida saada. Esimerkkinä yksilötasolla voisi mainita ongelman siitä, miten priorisoida perhe-elämän vaatimusten ja itsensä toteuttamisen arvon välillä, kun ajalliset resurssit ovat rajalliset. Yhteisötason esimerkkinä voisi olla kiista valtion budjettivarojen jakamisesta erilaisten yleisesti hyvinä pidettyjen vaihtoehtojen käyttötapojen välillä.

Intressiristiriidoista on erotettava *arvokonfliktit*, jotka liittyvät erilaisiin käsityksiin inhimillisen toiminnan korkeimmista päämääristä tai niiden suositeltavan tavoittelun muodoista. Arvokonflikteja syntyy, kun yhteisössä vallitsee erilaisia näkemyksiä joistakin tärkeistä arvoista. Tällaiset tilanteet ovat arkipäivää nykyajan monikulttuurisissa yhteiskunnissa, ja ne haastavat vastuuntuntoiseen suvaitsevaisuuteen: erilaisten yksilöiden ja yhteisöjen elämiseen rinnakkain omine arvoineen, vahingoittamatta toisiaan ja puuttumatta toistensa asioihin. Kokemus osoittaa, että ihmisen on sitä helpompi suhtautua suvaitsevaisesti toisten näkemyksiin, mitä paremmin hän on muokannut omia käsityksiään. Arvoiltaan heterogeenisissa ryhmissä on siten eduksi, että ihmiset ovat mahdollisimman tietoisia omista arvoistaan.

Toisenlainen ongelmatilanne syntyy sitten silloin, kun on päätettävä yhteisen toiminnan suunnasta, samalla kun jotkut yhteisesti tunnustetuista arvoista ovat konfliktissa keskenään. Yhteydestä riippuen inhimillisen historian kuluessa on käytetty ratkaisukeinoina esimerkiksi äänestystä (enemmistön kanta voittaa), päätöksentekoaosemissa olevien vallankäyttöä tai väkivaltaisia välienselvittelyjä. Yleensä ratkaisun tekemistä kuitenkin edeltää keskustelu, ja tähän vaiheeseen panostamalla voidaan edesauttaa hyvien ratkaisujen tekemisen edellytyksiä. Yleensä on hyödyllistä, että ihmiset ovat tietoisia omista arvoistaan, ja että he ovat muotoilleet ne selkeästi. Tämä voi toimia perustana konfliktien vakavalle ja syvälliselle käsittelylle, jossa pyritään löytämään keskustelulle yhteinen pohja kaikkien erimielisyyksienkin alta, ja näin kenties saada osapuolet aitoon keskusteluyhteyteen keskenään.

Ihmiset eivät kuitenkaan ole aina tietoisia arvoistaan. Tämä antaa aiheen tehdä erottelun *refleksiivisten* ja *ei-refleksiivisten* arvojen välillä. Refleksiivisistä arvoista ihmiset ovat tietoisia; ne ovat julkilausutusti muotoiltuja. Ei-refleksiivisiä arvoja puolestaan ei ole lausuttu julki, eivätkä ihmiset myöskään ole niistä tietoisia. Tämä erottelu ei muodosta tiukkaa joko - tai asetelmaa, vaan kyseessä on pikemminkin jatkumo, jolla arvoja koskeva refleksiivisyyden aste voi vaihdella. Ei-refleksiiviset arvot liittyvät sekä yksilö- että yhteisötasolle, eli sekä yksilöllä että kulttuurissa ja yhteiskunnassa saattaa olla arvoja, joista ihmiset eivät ole tietoisia. Ei-reflektiivisten arvojen merkitys ilmeneekin esimerkiksi siten, että kulttuuriin sisältyy arvoja, joista ihmiset eivät ole tietoisia, mutta jotka kuitenkin vaikuttavat heidän ajattelutapoihinsa ja toimintaansa. Moraalikeskustelun kannalta tämä merkitsee haastetta tuoda nämä huomaamattomat arvot näkyviin, reflektion ja arvioinnin kohteeksi.

2.2 Ihminen ja arvot

Kysymys arvojen asemasta ja roolista ihmiselämässä liitetään usein kysymykseen siitä, mikä tekee ihmisestä ihmisen. Tätä aihetta on puolestaan perinteisesti lähestytty pohtimalla, mikä erottaa ihmisen eläimestä. Ongelmaa on pohdittu kautta länsimaiden historian, mutta erityisen polttavaksi se muodostui 1800-luvun puolivälin jälkeen Darwinin esitettyä evoluutioteoriaansa. Tällöin nimittäin nousi vahvasti esille ajatus siitä, että ihminen on vain yksi laji muiden joukossa, vailla mitään erityisasemaa muun luomakunnan joukossa. Kysymys ihmisen erityislaadusta suhteessa eläimiin ei ole kuitenkaan lakannut askarruttamasta tänäkään vuosisadan ihmisiä.

Nykyisin näyttää siltä, että olennaisin ero on kielessä. Kaikilla eläimillä on *signaalikieli*, jolla ne välittävät toisilleen

viestejä. Pitkälle kehittyneiden lajien (esimerkiksi delfiinien tai elefanttien) kieli mahdollistaa mitä monimutkaisimpien viestien lähettämisen. Ihmisillä on kuitenkin kielen signaalifunktioiden lisäksi abstrakti *symbolikieli*, jota kehittyneimätkään eläimet eivät kykene ymmärtämään. Nykyaikainen aivotutkimus osoittaaakin, että vain ihmisellä on aivoissaan funktiot, jotka mahdollistavat abstraktin ajattelun, tulevaisuuden näyt sekä moraalisen pohdinnan hyvästä ja pahasta. *Mahdollisuus moraaliseen ajatteluun* voidaan siten nähdä olennaisena osana sitä, mikä tekee ihmisestä ihmisen. Inhimillinen arvokkuus näyttäytyy siinä, että ihminen on olento, joka kykenee orientoitumaan moraalisisessa avaruudessa, jossa pohditaan sitä, mikä on hyvää tai pahaa, arvokasta ja merkityksellistä tai triviaalia ja toisarvoista.

Kyky moraaliseen ajatteluun merkitsee myös mahdollisuutta *vapauteen* ja *vastuuseen*. Kun eläimet toimivat välittömän tarpeentyydytyksen vaatimusten mukaan sisäisten ja ulkoisten liikkeelle panevien voimien ohjaamana, ihmisellä on vapaus arvioida erilaisia vaihtoehtoisia päämääriä ja toimintatapoja ja valita niiden joukosta paras. Vapauteen liittyy myös vastuu arvioinneistaan ja valinnoistaan.

Arvot ohjaavat valintojamme ja toimintaamme. Arvo on arvo vain, jos se *näkyi toiminnassamme* ja voimavarojemme suuntaamisessa. Ihmiset sitoutuvat arvoihin toimintansa kautta. Arvokeskusteluilla tai arvojen julistamisella juhlapuheissa ei siten ole paljonkaan merkitystä, jollei myös mietitä sitä, miten pyritään arvojen toteuttamiseen käytännön toiminnan kautta. Sillä ratkaisevaa on se, millaisia arvoja toimintamme noudattaa. Ja se noudattaa aina joitakin arvoja. Arvoista ei pääse eroon. Kaikilla ihmisillä on joitakin arvoja, jotka ohjaavat sekä heidän todellisuudentulkintojaan että arvioitaan siitä, mitä on tehtävä. Arvot eivät siten ole ”pehmeitä tekijöitä”, kuten usein tunnutaan ajattelevan. Ne ovat mitä suurimmassa määrin ”kovia tekijöitä” ohjattaessa valintojamme, toimintaamme sekä voimavarojemme suuntaamista.

Jotta ihminen voisi kantaa valinnoistaan vastuuta, näiden valintojen tulisi olla eksplisiittisiä ja tiedostettuja. Näin ei kuitenkaan aina ole. Kuten edellä tuli esille, ihmisillä on myös ei-refleksiivisiä arvoja, joista he eivät ole tietoisia.

Koska arvoja siis kuitenkin aina on - olivat ne sitten tiedostettuja tai tiedostamattomia, parempia tai huonompia - ja koska arvot ovat merkittäviä tekijöitä toiminnan suuntautumisessa, on hyvä pyrkiä tulemaan arvoistaan tietoiseksi sekä reflektoimaan niiden pätevyyttä. Tämä reflektointi on kuitenkin joskus varsin vaikeaa; arvot nimittäin kietoutuvat osaksi laajempia yhteyksiä ja kehyksiä, jotka rakentavat sitä ”näyttämöä”, jolla elämme.

2.3 Arvojen laajemmat kehykset

Ihmisen arvot ovat aina monimutkaisessa suhteessa laajempiin yhteyksiin. Arvot kietoutuvat ensiksikin joukkoon toisiinsa liittyviä uskomusjärjestelmiä, ja yhdessä nämä ovat muotoilemassa *maailmankatsomusta* ja *elämäkatsomusta*. Näihin vaikuttavia tekijöitä ovat mm. seuraavat:

-*tietoteoria*: käsitykset tiedonhankinnan menetelmistä

-*maailmankuva*: maailmaa, ihmistä, yhteiskuntaa ja historiaa koskevat näkemykset

-*arvottamisjärjestelmä*: mm. esteettiset ja eettiset arvot

- *perusasenne*: optimistinen / pessimistinen

Monissa maailmankatsomuksissa tietoteoria ja arvoteoria eivät ole tiedostetusti esillä, eikä monilla ihmisillä ole selkeää ja tiedostettua käsitystä omista näkemyksistään näillä alueilla. Kysymykset ovat kuitenkin keskeisiä, ja ne kietoutuvat myös yhteen maailman- ja elämäkatsomukseen vaikuttavien muiden elementtien kanssa.

Tietoteoria liittyy käsityksiin siitä, miten maailmaa koskevaa tietoa hankitaan ja perustellaan. Siihen liittyvät mm. seuraavat kysymykset: Mitä on tieto? Miten tieto voidaan tunnistaa ja erottaa luulosta? Mihin tieto perustuu? Kuinka varmaa tieto voi olla?

Maailmankuvaan - eli käsitykseen siitä, millainen maailma on luonteeltaan - sisältyy erilaisia toisiinsa liittyviä elementtejä. Termi ‘maailmankuva’ voidaankin käsitteellistää maailmaa, yhteiskuntaa, ihmistä sekä historiaa koskevien uskomusten systeeminä. Siihen sisältyy siten olettamuksia mm. siitä, mistä elementeistä maailmankaikkeus koostuu, mikä on yhteiskunnan perusluonne, mikä on ihminen ja mitkä voimat liikuttavat historiaa.

Arvottamisjärjestelmä liittyy mm. esteettisiin ja moraalisiin arvostelmiin. Siihen sisältyvät kysymykset esimerkiksi siitä, mikä on kaunista, mikä on hyvää ja pahaa, tavoiteltavaa tai vältettävää. Arvottamisjärjestelmään sisältyy myös yleensä jonkinlainen arvojen prioriteettijärjestys. Arvoarvostelmat ovat läheisessä yhteydessä maailmankuvan elementteihin, erityisesti ihmiskäsitykseen.

Maailmankuva, tietoteoria sekä arvottamisjärjestelmään liittyvät moraaliset ja esteettiset arvot muodostavat kaikupohjan koko elämäntulkinnallemme. Ne kietoutuvat kuitenkin vielä yhteen (usein vaille huomiota jääneeseen) elämäkatsomuksen osatekijään: *perusasenteeseemme*. Tämä liittyy monissa yhteyksissä käytyihin keskusteluihin siitä, nähdäänkö ongelmallisessa valintatilanteessa vaikeudet ja uhkat, vai voidaanko sen sijaan nähdä tilanteen sisältämät mahdollisuudet. Sillä, onko elämäkatsomukseen kuuluva perusasenne optimistinen vai pessimistinen, on ratkaiseva merkitys koko ihmisen elämäntulkintatavan kannalta.

Arvot eivät siis ole ihmisen uskomusjärjestelmästä irrallisia elementtejä, vaan läheisesti yhteydessä tiedonhankintaa,

maailmaa, yhteiskuntaa, historiaa ja ihmistä koskeviin perusnäkökymiin sekä yleiseen perusasetteeseen. Ne ovat kietoutuneet osaksi koko elämäntarkastusta, ja liittyvät siten perimmäisiin käsityksiin ihmiselämän tarkoituksesta ja mielekkyydestä sekä ihmisen asemasta ja tehtävästä maailmassa.

Elämäntarkastukset puolestaan liittyvät usein enemmän tai vähemmän kiinteästi joihinkin *kulttuurissa vallitseviin* elämäntarkastuksiin, poliittisiin ideologioihin, uskonnollisiin uskomusjärjestelmiin sekä kulttuurivirtauksiin taiteessa ja kirjallisuudessa. Näin yksilön arvojärjestelmä kytkeytyy yhteiskunnan ja kulttuurin laajempiin liikkeisiin. Jaettujen maailman- ja elämäntarkastusten perusoletukset ovat usein kätkeytyneitä ja huomaamattomia kulttuurin jäsenille itselleenkin. Näiden perusoletusten ja -arvostusten havaitseminen on siten vaikeaa sekä kulttuurin ja yhteiskunnan tutkijoille, että ko. kulttuurissa eläville yksilöille itselleen.

Kulttuurin ohella yhteiskunnan instituutioihin ja käytäntöihin sisältyy jonkinlaisia jaettuja näkökymiä siitä, mitä on ihminen, mitä on hyvä elämä tai mikä on yhteiskunnan luonne. Nämä oletukset ja ideaalit ovat ”sisäänrakennettuina” itse yhteiskunnan instituutioissa ja käytännöissä. Ne ovat usein tiedostamattomia, ja organisoivat siten huomaamatta ihmisten elämää, muodostaen osan sitä näytettävää, jossa ihmiset elämänsä elävät.

2.4 Yhteenveto

Edellä on esitetty joukko käsitteellisiä jäsentelyjä, joita voidaan hyödyntää arvojen tarkastelussa. Arvoja koskevissa tutkimuksissa olisi ensiksikin pystyttävä tekemään erottelu mielipiteiden, asenteiden ja arvojen välillä. Toisaalta arvoja on mahdollista tutkia kahdella tasolla; voidaan tehdä deskriptiivistä tutkimusta ihmisten tosiasiallisista arvoista tai normatiivista tutkimusta ihanteellisista arvoista. Arvoja on lisäksi monta lajia: esteettisiä, tiedollisia sekä eettisiä. Toiset eettiset arvot liittyvät ihmiseen itseensä, toiset puolestaan ihmisten välisiin suhteisiin ja yhteisöön. On itseisarvoja ja välinearvoja sekä kerrostuneiden arvojen prioriteettijärjestyksiä. Syntyy intressiritiriitoja ja arvokonflikteja. Lisäksi on huomionarvoista, että ihmiset eivät tiedosta kaikkia arvojaan, eli refleksiivisten arvojen ohella on myös ei-refleksiivisiä arvoja: sekä yksilö- että yhteisötasolla.

Arvot kietoutuvat myös yhteen kokonaisten maailman- ja elämäntarkastusten kanssa. Tämä merkitsee sitä, että kun puhutaan arvoista ollaan samalla tekemisissä mm. tietoteorian, maailmaa koskevien peruskäsitysten, ihmiskäsitysten, yhteiskuntanäkemyksien ja historiakäsitteiden kanssa. Kaikkeen edelliseen kytkeytyy lisäksi perusasette, joka voi olla optimistinen tai pessimistinen (tai jotakin siltä väliltä).

Kun tällaiset laajat uskomusjärjestelmät liittyvät vielä kulttuurissa ja yhteiskunnassa vallitseviin elämäntarkastuksiin, ideologioihin, kulttuurivirtauksiin ja tiedostamattomiin perusolettamuksiin, voidaan todeta, että arvoja koskevat kysymykset muodostavat varsin mielenkiintoisen ja monitahoisen reflektiokohteen.

Arvoihin kohdistuvan reflektion merkityksellisyys liittyy siihen, että arvot ovat joka tapauksessa aina läsnä elämässämme. Arvomme voivat olla parempia tai huonompia, tiedostettuja tai tiedostamattomia - mutta niitä aina on. Ja koska ne ovat ratkaisevassa asemassa elämässämme ohjatessaan toimintaamme ja voimavarojemme suuntaamista, on merkityksellistä reflektoida ja arvioida niitä tietoisesti.

3. Arvot aikanamme –katsauksia arvoihin

Viime aikoina on esiintynyt vaatimuksia perustaa politiikka kansalaisten kannattamien arvojen varaan. Kun pohditaan suomalaisen tietoyhteiskuntastrategiaan liittyviä arvonäkökohtia, on siksi hyvä luoda pieni katsaus siihen, mitä tutkimusten perustella voitaisiin sanoa ”suomalaisten arvomaailmasta”. Tämä on samalla pieni yritys ylittää traditionaalisia tutkimusalojen välisiä kuiluja - filosofinen ja yhteiskuntatieteellinen arvotutkimus kun ovat perinteisesti kulkeneet hyvin pitkälle omia polkujaan.

Otan aluksi esille joitakin näkökohtia empiirisen arvotutkimuksen vaikeuksista (3.1). Tämän jälkeen esitän muutamia poimintoja viimeaikaisista suomalaisten arvoja koskevista tutkimuksista. Lähden liikkeelle suomalaisten arvomaailman suuren linjan muutostrendejä hahmottavasta katsauksesta (3.2). Seuraavaksi esitän suomalaisten arvo- ja asenneilmas- toa 1980-luvun lopulta 1990-luvun puoleenväliin käsittelevän tutkimuksen päätulokset (3.3). Tämän jälkeen otan esille arvomaailmamme muutosta tulevaisuuteen luotaavan Top Ten -listan (3.4). Seuraavaksi luon katsauksen tutkimukseen, jossa tarkastelen suomalaisten nuorten arvojen muodostumista osana maailmankatsomuksen omaksumista postmodernin kulttuurin oloissa (3.5). Lopuksi esitän muutaman johtopäätöksen (3.6).

3.1 Yhteiskuntatieteellisten arvotutkimusten ongelmia

Aluksi on syytä esittää muutamia huomioita empiiristen arvotutkimusten vaikeuksista. Empiirisissä tutkimuksissa pyritään deskriptiiviseen kuvaukseen ihmisten tai yhteisöjen tosiasiallisista arvoista. Yhteiskuntatieteellisessä arvotutkimuk- sessa pyritään siis selvittämään, mitkä arvot todellisuudessa ohjaavat yksilöiden tai yhteisön toimintaa.

Tavallisia menetelmiä ovat vastausten kysyminen ihmisiltä itseltään (esim. kysely- ja haastattelututkimukset) sekä ihmis- ten käyttäytymisen havainnoiminen. Molempiin menetelmiin sisältyy ongelmia. Toisaalta kyselemällä voidaan päästä perille vain ihmisten kuvitelluista ihanteista, joita ei olla aina valmiita toden tullen puolustamaan (esimerkkinä voidaan mainita ympäristöarvojen kannatus puheen tasolla, kun kuitenkin käytännössä uhrataan ympäristönäkökohdat taloudellisten prioriteettien vuoksi). Toisaalta ihmisten arvojen päättely heidän toimintansa pohjalta on myös ongelmallista, koska tämä toiminta saattaa olla kaukana heidän tietoisista tavoitteistaan ja arvoistaan. Ihmiset eivät aina onnistu käytännössä elämään arvojansa todeksi.

Ihmiset eivät myöskään välttämättä tiedä, montako arvoa heillä on ja missä järjestyksessä ne ovat (tämä liittyy ei-reflek- tiivisten arvojen olemassaoloon). Heidän arvojoukkonsa saattaa myös sisältää empiirisiä arvotutkimuksia hämmentäviä ristiriitaisuuksia. Lisäksi arvostusjärjestelmän kuvaamista saattaa vaikeuttaa arvojen kerrostuneisuus, jossa jotkut arvot ovat vain välineitä toisille perustavammille arvoille.

Edelleen ongelmia aiheuttaa se, että toteutetuissa tutkimuksissa ei aina tehdä erottelua arvojen, asenteiden ja mielipiteiden välillä. Näin saatetaan sekoittaa keskenään konkreettisiin asioihin liittyvät pintatason asenteet ja syvemmät arvot.

Tutkittaessa jossakin yhteiskunnassa vallitsevia arvoja (esimerkiksi ”suomalaisten arvomaailmaa”) nousee myös esille kysymys siitä, miten arvojen kannattajat suhteutuvat toisiinsa. Esimerkiksi sosiologi Risto Heiskala erottaa tässä suhteessa neljä tilannetta:

- 1) *yhtenäinen* arvojärjestelmän rakenne: suurin piirtein kaikki yhteiskunnassa kannattavat samoja arvoja
- 2) *funktionaalisesti eriytyneet* arvojärjestelmät: eri ryhmillä on erilaisia arvojärjestelmiä, jotka ovat yhteydessä niiden työnjaolliseen asemaan yhteiskunnassa - esimerkiksi teknologisen-taloudellisiin tehtäviin, humanistis-yhteiskuntatieteel- lisiin tehtäviin tai suorittavan työn tekemiseen liittyy myös arvojärjestelmän luonne. Työnjako eri ryhmien välillä sujuu hyvin ilman konflikteja.
- 3) *polarisoitunut* arvojärjestelmä: joidenkin ihmisten tai ihmisryhmien arvokannanotot ovat sovittamattomassa ristiriidas- sa keskenään. Tilanteen kärjistyessä seurauksena saattavat olla väkivaltaiset yhteydenotot, (ääritapauksessa sisällissota).
- 4) *fragmentoitunut* arvojärjestelmä: palasia erilaisista arvojärjestelmistä löytyy sieltä sun täältä; ihmiset eivät tunnu saa- van niihin otetta ja ovat hämmentyneitä. Mikään arvojärjestelmä ei kykene vahvasti ohjaamaan juuri kenenkään ihmisen toimintaa.

Heiskala arvelee, että Suomen tilanteesta löytyy elementtejä näistä kaikista vaihtoehdoista. Tämä luonnollisesti hanka- loittaa empiirisen arvotutkimuksen tekemistä, ainakin, jos pyritään sanomaan jotakin koko yhteiskunnan arvoista.

Empiirisen arvotutkimuksen ongelmien listaa voidaan vielä jatkaa yhdellä kaikkeen yhteiskuntatutkimukseen liittyvällä tärkeällä näkökohdalla. On nimittäin syytä tiedostaa, että tutkimuksen perustavanlaatuiset teoreettiset lähtökohtaoletta- mukset (joita ei aina tuoda eksplisiittisesti esille) sekä käytetty käsitteistö vaikuttavat ratkaisevasti tutkimuksen kysy- myksenasetteluihin muotoillen samalla myös saatuja tuloksia. Esimerkkinä voidaan mainita joihinkin arvotutkimuksiin sisältyvä lähtökohtaolettamus yksilöllisten arvojen ja yhteisöllisten arvojen välisestä vastakkaisuudesta. Tällöin oletetaan esimerkiksi, että toisten ihmisten hyväksyminen tasa-arvoisina ja heidän hyvinvointinsa edistäminen sekä toisaalta pyrki- mys omaan menestykseen ovat vastakkaisia arvotyyppisiä. Tätä lähtökohtaolettamusta kohtaan voitaisiin esittää kritiikkiä

sekä filosofisen arvotutkimuksen että viimeaikaisten empiiristen arvokatsausten pohjalta. Varmaa joka tapauksessa on, että tällaisen olettamuksen käyttö tutkimuksen lähtökohtana muotoilee merkittävästi saatuja tutkimustuloksia. Ja koska yhteiskuntatieteellinen tutkimus ei ole koskaan täysin neutraalia siinä mielessä, että tulokset vaikuttavat myös takaisin yhteiskuntaan, on kyse tutkimukseen liittyvästä merkittävästä arvovalinnasta.

Edellä käsitellyt empiirisen arvotutkimuksen vaikeudet antanevat aiheita hienoiseen varauksellisuuteen, kun kuullaan esitettävän ”suomalaisten arvomaailmaa” koskevia väitteitä. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, ettei yhteiskuntatieteellisistä arvotutkimuksista olisi mitään hyötyä. Niiden pohjalta saatetaan joka tapauksessa pystyä hahmottamaan jotakin aikamme arvoista.

3.2 Yleisiä kehitystrendejä suomalaisten arvomaailmassa

Yhteiskuntatieteellisissä arvotutkimuksissa lähdetään yleensä liikkeelle olettamuksesta, että arvot ovat suhteellisen pysyviä ja hitaasti muuttuvia. Tämä liittyy aikaisemmin mainittuun yleisesti tunnustettuun erotteluun arvojen, asenteiden ja mielipiteiden välillä. Tätä erottelua ei kuitenkaan oteta aina selkeästi huomioon, mikä lienee yksi syy siihen, että viimeaikaisten arvotutkimusten tulokset ovat hieman vaihtelevia. Joitakin yleisesti hahmotettavia suuria linjoja tuntuu kuitenkin löytyvän.

Yksi näistä liittyy hieman paradoksaalisesti juuri tuohon arvotutkimuksen taustalla olevaan olettamukseen arvojen pysyvyydestä ja muuttumattomuudesta. Esimerkiksi tulevaisuudentutkija Mika Mannermaan mukaan arvoja koskevissa tulevaisuusbarometreissa on tullut esille kaksi erilaista yleisen tason näkemystä suomalaisten arvomaailmasta. Osa asiantuntijoista on korostanut suomalaisen arvoperustan vakautta ja suhteellista muuttumattomuutta. Voimakkaimmin on kuitenkin tullut esille vastakkainen kanta, jonka mukaan suomalainen arvomaailma on *pirstaloitumassa*. Jotkut asiantuntijat ovat jopa kyseenalaistaneet, kannattaako tulevaisuudessa ylipääntänsä puhua ”suomalaisesta yhteiskunnasta” kokonaisuutena, vai olisiko tarkoituksenmukaisempaa tarkastella vain erilaisten osakulttuurien arvoja.

Tämä arvojen pirstaloituminen on teema, joka on tullut esille monissa viimeaikaisissa tutkimuksissa. Esimerkiksi myös sosiaalipsykologi Klaus Helkama näkee sen yhtenä keskeisenä trendinä koko eurooppalaisen ihmisen arvomaailman murroksessa.

Klaus Helkama katsoo, että eurooppalaisen ihmisen arvomaailman ja ihmiskuvan muuttumisessa voidaan erottaa keskiajan lopulta nykyhetkeen ulottuva pitkä linja, jota voidaan luonnehtia kolmella toisiinsa liittyvällä muutostrendillä.

1. Maallistuminen: Arvomaailman maallistuminen on Helkaman mukaan merkinnyt jumalallisen, yliluonnollisen ja pyhän väistymistä välineellisen järjen tieltä. Iankaikkinen elämä sijoittuu nykyisissä länsieurooppalaisissa yhteiskunnissa vain aniharvan arvohierarkian huipulle. Ihmiskuvan maallistuminen ilmenee ihmisen perimmäisten tavoitteiden maallistumisena.

Toisaalta voidaan kysyä, miten ”uususkonnollisuuden” nousuun liittyvä aivan viimeaikainen trendi suhteutuu tähän Helkaman esittämään ja yleisesti tunnustettuun teesiin maallistumisesta. Tähän liittyvät esimerkiksi kysymykset uususkonnollisten liikkeiden noususta, kirkkoon tukeutumisen viimeaikaisesta lisääntymisestä (ks. jäljempänä) sekä ”pyhyiden” sijoittamisesta maanpäällisiin asioihin. Maallistuminen pitkän linjan suurena trendinä lienee kiistaton, mutta samalla sen suhde uskonnon saamien muotojen muuttumiseen näyttää epäselvältä.

2. Yksilöllistyminen: Toisena yleisenä kehitystendenssinä Helkama mainitsee renessanssin ”yksilön löytämisestä” alkaneen ihmiskuvaan ja arvoihin liittyvän yksilöllistymiskehityksen. Tämä suuntaus on jatkunut kautta koko uuden ajan, ja sen on nähty vain kiihtyneen viime vuosikymmeninä.

Yksilöllistymisen ajatusta voitaisiin kuvata ihmisen identiteetin määrittymisen kautta. Aikaisemmin ihmisten identiteetin horisontti liittyi yhteisöön; olennaista oli oman paikan täyttäminen laajemmassa kokonaisuudessa. Yksilöllistymisen kautta horisontista tulee sen sijaan sisäinen: modernille yksilölle on tärkeintä omien sisäisten pyrkimysten toteuttaminen.

Kysymys yksilöllisyyden ja yhteisöllisyyden välisestä suhteesta on kuitenkin kaikkea muuta kuin yksioikoinen. Usein tunnutaan itsestäänselvästi olettavan, että ne ovat perustavanlaatuisesti vastakkaisia. Tämä voidaan kuitenkin kyseenalaistaa ja nähdä yksilöllisyys ja yhteisöllisyys pikemminkin toisiaan täydentävinä kuin toisensa poissulkevinä. Tämän tyyppisiä näkökohtia on tullut viime aikoina esille mm. sekä joidenkin filosofien työssä että empiirisissä arvokatsauksissa. Maallistumisen tapaan yksilöllistymisenkään ei siten ole yleisenä kehitystrendinä yksinkertainen ja suoraviivainen asia.

3. Arvojen suhteellistuminen: Helkaman mukaan nykyajan keskivertoeurooppalainen on varsin tietoinen siitä, että maailmassa on erilaisia arvoja, ja että näin kuuluu ollakin. Tähän liittyy suvaitsevaisuus erilaisia maailmankatsomuksia kohtaan. Helkama toteaa valistuneen eurooppalaisen tietävän enemmän tai vähemmän selkeästi, ettei moraalisia kannanottoja voida perustella järkeen vetoamalla. Relativismin on nähty syövyttävän sekä eurooppalaisten arvomaailmaa, että heidän ihmiskuvaansa, erityisesti kuluneen vuosisadan ajan.

Näiden kolmen suuren kehityslinjan ohella Helkama tuo vielä esille kaksi muuta yleistä kehitystendenssiä liittyen suomalaisten arvoihin. Ensimmäinen on edellä mainittu arvojen yhtenäisyyden katoaminen. Varsinkin 1980-luvulla väestön

arvojen yhtenäisyys näyttää kaikonnen dramaattisesti (- samaan aikaan kun puolueiden arvomaailmat ovat yhdenmukaisuneet). Helkama toteaa *polarisoitumisen ja sirpaloitumisen* olevan niitä avainsanoja, jotka maallistumisen, yksilöllistymisen sekä suhteellistumisen ohella luonnehtivat osuvimmin suomalaisen (ja ylipäänsä länsieurooppalaisen) arvomaailman murrosta.

Näiden lisäksi suomalaisten arvomaailmassa on hahmotettu siirtymää materialistisista kohti *postmaterialistisia* eli jälkimaterialistisia arvoja. Ronald Inglehart esitti 20 vuotta sitten väitteen, että eurooppalaisessa hyvinvointivaltiossa on tapahtumassa ”ääneton vallankumous”. Tämä ilmenee vauraudessa varttuneiden uusien sukupolvien asettaessa esimerkiksi sananvapauden ja työelämässä vaikuttamisen taloudellisen hyvinvoinnin edelle.

Inglehartin olettamus ei kuitenkaan pitänyt täysin paikkaansa: 1980-luvulla tapahtuneen taloudellisen tilanteen heikentymisen todettiin vähentäneen postmaterialististen arvojen kannatusta.

Kiinnostavana yksityiskohtana voidaan kuitenkin pitää sitä, että kaikista maailman maista Suomessa oli suurin postmaterialististen arvojen kannatus 1980-luvun lopulla ennen lamaa. Vaikka materialistiset arvot saivat lisääntyvää kannatusta laman myötä seuranneen taloudellisen epävarmuuden aikana, voidaan ”äänettömän vallankumouksen” kuitenkin katsoa edenneen siinä mielessä, että jokaisen uuden ikäluokan arvomaailma on aina hieman vähemmän materialistinen kuin edellisen. Tämän kehityskulun vauhti on kuitenkin ollut niin verkkainen, että vallankumouksesta puhuminen tuntuu huomattavalta liioittelulta, toteaa Helkama.

Taloudellisten olojen on siis havaittu vaikuttavan merkityksellisesti materialististen arvojen arvostamiseen - käänteisessä suhteessa: eli mitä huonompi taloudellinen tilanne, sitä enemmän materialistisia arvoja kannatetaan. Inglehartin ajatus materialististen arvojen korvautumisella postmaterialistisilla hyvinvoinnin myötä näyttää olevan sukua Maslowin teorialle tarpeiden hierarkiasta, jossa alemmat aineelliset ja turvallisuuden tarpeet antavat tyydytetyiksi tultuaan tilaa korkeammille arvostuksen ja itsensä toteuttamisen tarpeille.

Helkaman hahmottamia yleisiä linjoja suomalaisten (ja eurooppalaisten) arvomaailman muutostrendeissä ovat siis maallistuminen, yksilöllistyminen, suhteellistuminen ja sirpaloituminen - sekä mahdollisesti postmaterialististen arvojen merkityksen hienoinen nousu.

3.3 Katsaus suomalaisten asenteisiin ja arvoihin

Sakari Nurmela, Juhani Pehkonen ja Risto Sänkiaho luotaavat tutkimuksessaan suomalaisten asenteiden ja arvojen kehitystä 1980-luvun alusta 1990-luvun puoleenväliin. Tutkimuksessa on kansainvälisesti vertailukelpoisen aineiston nojalla pyritty selvittämään mm. ihmisten luottamusta yhteiskunnan instituutioihin, sitoutumista hyvinvointivaltioon, suhdetta työhön, elämänhallintaan, ympäristöön, poliittisiin puolueisiin ja hallintojärjestelmiin sekä materialistisiin ja postmaterialistisiin arvoihin.

Tutkimustulokset vahvistavat Helkaman esille tuoman yleisen oletuksen taloudellisen tilanteen vaikutuksesta arvoihin ja asenteisiin. 1980-luvun lopun kulutusjuhlien aikaan nousi huippuunsa ääriyksilöllisyyden, elämyksellisyyden sekä moraalisen suvaitsevaisuuden arvostus. Maan talouden kääntyessä laskuun, suomalaisen asenneilmasto alkoi myös muuttua. Tällöin sosiaalisen vastuuntunnon arvostus alkoi kasvaa lisääntyneen turvattomuuden tunteen myötä, ja yleisesti ottaen tapahtui ”paluumuuttoa perinteisiin arvoihin ja instituutioihin”. Suomalaiset tuntuivat asettavan toivonsa erityisesti yhteiskunnan sisäisestä ja ulkoisesta turvallisuudesta huolehtiiviin instituutioihin. Myös kirkkoon, uskontoon ja ammattiyhdistysliikkeeseen kohdistuva luottamus lisääntyi. Tämä suuntaus oli vallalla edelleen vuonna 1996 tehdyissä tutkimuksissa.

Vaikka suomalaiset pitivät länsimaista demokraattista järjestelmää arvossa, he olivat varsin kriittisiä poliittisia päättäjiä kohtaan ja huomattava osa olisi jopa ollut valmis antamaan ohjaket ”epäparlamentaarisella tavalla” asiantuntijoille. Talouspoliittiset realiteetit nostettiin etusijalle, tunneperustaiset reaktiot nousivat pinnalle, ja median rooli korostui johtaen mm. politiikan henkilöitymiseen. Vaikka ympäristöstä oltiin yleisesti huolissaan, taloudellinen kasvu ja työpaikkojen luominen syrjäyttivät kuitenkin ympäristönäkökohdat prioriteettijärjestyksessä.

Moraalinen sallivuus näytti jo saavuttaneen lakipisteensä ja mielipideilmastoa alkoi leimata irtiotto epämoraaliseksi koe-tuista asioista. Tässä suuntauksessa Suomi seurasi muita Pohjoismaita. Jos pohjoismaisen kehityksen seuraaminen jatkuu myös vastaisuudessa, suomalaisten voidaan odottaa entisestään lisäävän vaatimuksiaan korkeammasta moraalista, arvi-oivat tutkijat.

Tutkimusten perusteella suomalaisille oli tunnusomaista tasa-arvoisuuden ja samankaltaisuuden korostaminen. Esimerkiksi tuloerojen kasvattaminen sai Suomessa huomattavasti vähemmän hyväksyntää osakseen kuin Ruotsissa. Samalla suomalaiset tuntuivat odottavan julkiselta vallalta enemmän vastuuta hyvinvoinnistaan kuin ruotsalaiset. Tutkimuksen tekijät toteavat suomalaisilla olleen vieläkin vaikeuksia asettaa yksilö itse vastuuseen oman elämänsä hallinnasta. Tämä ei kuitenkaan koskenut kaikkia väestöryhmiä. Tulosvastuu ja kilpailuhenkisyys korostuivat suhteellisen hyvin koulutettujen ja hyväntuloisten ajattelussa. Rohkeita ja ennakkoluulottomia olivat kärjistetysti ne, joilla oli siihen henkisesti ja taloudel-

lisesti varaa, toteavat tutkimuksen tekijät.

Myös sitoutumisessa sosiaalivaltioon suomalaiset jakautuivat kahtia. Syrjäytyvät turvasivat hyvinvointivaltioon ja ylipäänsä perinteisiä arvoja edustaviin instituutioihin. Postmaterialistisesti suuntautuneet - nuorehkot, taloudellisesti hyvinvoivat ja koulutetut - puolestaan halusivat muuttaa yhteiskuntaa.

3.4 Arvojen top ten tulevaisuudessa?

Tuomo Haavisto on esittänyt kiinnostavan tulkinnallisen yhteenvedon viimeaikaisten arvotutkimusten pohjalta ja liittänyt siihen myös kehityssennakointia. Haavisto näkee meneillään olevassa arvomuutoksessa runsaasti positiivisia piirteitä, vaikka arveleekin muutosten tapahtuvan hitaasti. Hän esittää suomalaisen yhteiskunnan tämänhetkisten kehitystendenssien tulkinnan pohjalta seuraavanlaisen tulevaisuuden *Arvojen Top Ten* -listan:

1. *Sukupuolten välinen tasa-arvo* on voimakkaimpia suomalaisten asenteista ja Haavisto arvelee sen merkityksen säilyvän vähintäänkin sama tulevaisuudessa.
2. *Itsensä toteuttaminen, luovuus ja mielenkiintoinen työ* ovat nousseet suomalaisten arvostuksissa, ja niiden voidaan olettaa olevan keskeisiä arvoja myös ensi vuosituhaten alussa.
3. *Yksilöllisyyden arvostus* ja halu tulla kohdelluksi yksilönä ovat suomalaisille tärkeitä arvoja ja säilynevät sellaisina, vaikka 1990-luvun alun ultrayksilöllisyys onkin muuttumassa yksilöllisyydeksi samanmielisten seurassa.
4. *Taloudellisen kasvun merkitys* hyvinvoinnin perustana on laajalti hyväksytty. Yhä useampi suomalainen tosin myös alkaa tiedostaa kasvun rajalliset mahdollisuudet, mikä merkitsee tulevaisuudessa intensiivisen kasvun suosimista eksteen-siivisen sijaan.
5. *Teknologian hyväksyminen* muuttunee vähitellen kritiikittömästä hyväksymisestä vaatimuksiksi teknologian hyväksikäytöstä ihmisten tarpeiden palvelemiseen.
6. *Huoli ympäristöstä* on keskimäärin suurta (vaikkakin hajonta on varsin laaja).
7. *Yrittäjyyden ja yrittävyyden arvostus* on vahvistumassa. Etenkin nuorten keskuudessa yrittäjyys nähdään paitsi mahdollisuutena työllistää itsensä myös mahdollisuutena toteuttaa itseään.
8. *Kansallisen identiteetin arvostus* vahvistuu, vaikka samaan aikaan myös integraatiokehitys syvenee ja kansainvälisyys lisääntyy.
9. *Sosiaalisen oikeudenmukaisuuden painotus* vahvistuu edelleen vaatimuksena turvata yhteiskunnan vähäosaisten elin-olot.
10. *"moraalin ja etiikan" merkitys* on viimeinen Haaviston mainitsemista tärkeistä arvoista. Haavisto ei tässä käytä näitä termejä filosofisessa merkityksessä, vaan näyttää tarkoittavan lähinnä jonkinlaista "konventionaalista moraalista". Hän puhuu toisaalta siitä, miten vaatimus päättäjien korkeammasta yhteiskunnallisesta moraalista vahvistui merkittävästi 1990-luvun alussa. Haavisto toteaa myös, että toisaalta itse kansalaisten keskuudessa vahvistui 1980-luvulla suhtautumistapoja, joissa rehellisyys oli vähenemässä ja itsekkyyttä lisääntymässä. Itsekkyyttä näyttää kuitenkin jo vähentyneen 1990-luvun alun huipustaan. Uudenlaiselle moraalille ja etiikalle painottavalle suhtautumistavalle saattaa Haaviston mukaan löytyä tarvetta, esimerkkinä hän mainitsee orastavan keskustelun sairaaloiden niukkenevien resurssien suuntaamisesta ja priorisoinnista.

3.5 Nuorten arvoista postmodernissa kulttuurissa

Helena Helve on tutkinut suomalaisten nuorten arvomaailmaa monitieteellisistä lähtökohdista. Hän tarkastelee nuorten arvojen muodostumista osana maailmankatsomuksen omaksumisprosessia postmodernin kulttuurin oloissa. Helve siis liittää arvojen ja maailmankuvien muutosten tutkimisen suuriin aikakausia koskeviin hahmotuksiin - teorioihin modernista ja postmodernista. Siten hän kytkee empiirisen arvotutkimuksen kiinteästi teoreettiseen yhteiskuntatutkimukseen, ja rakentaa myös samalla siltoja yhteiskuntatieteellisen ja filosofisen arvotutkimuksen välille.

Samaan aikaan kun yhteiskunnallisessa keskustelussa puhutaan siirtymisestä tietoyhteiskuntaan, myös kulttuurissa on tapahtumassa arvomurros. Tämä tulee esille monia tutkimusaloja yhdistävässä keskustelussa postmodernista, jossa pyritään tietoyhteiskuntakeskustelun tavoin hahmottamaan joitakin olennaisia koko aikakautta luonnehtivia muutosilmiöitä. Nämä keskustelut ovat myös läheisessä yhteydessä toisiinsa.

Postmodernia aikakautta on karakterisoitu erityisesti maailmanlaajuisten tietoverkkojen ja globaalisuuden aikana. Globaalien verkkojen katsotaan haastavan paikalliset kulttuurit ja traditiot. Postmodernia yhteiskuntaa kuvataan korkean teknologian ja kiihtyvällä nopeudella vyöryvien muutosten yhteiskuntana, jossa informaatorijärjähdyksen ja medioiden luomien mielikuvien pyörteissä hämärtyvät todellisen ja keinotekoisien väliset rajat.

Myös modernin maailman suuret kertomukset - usko tieteeseen, teknologiaan ja edistykseen - katoavat postmodernin ajan temmellyksessä. Modernin maailman edistys- ja teknologiausko ovat saaneet kolhuja mm. atomiaseiden, geenimanipu-

laation sekä luontoa tuhoavan suurtuotannon kehittymisestä. Tällaisessa tilanteessa perinteiset auktoriteetit ja valmiit vastaukset eivät enää tyydytä ihmisiä. Syntyy arvojen ambivalenssi - epävarmuus arvoista ja niiden perusteiden kysyminen. Yksi postmoderniin aikakauteen liitetty teesi koskeekin nimenomaan arvomurrosta. Postmodernin ajan on väitetty muutaneen ihmisten asenteita, arvoja ja elämäntapoja. Puhutaan mm. riskiyhteiskunnasta, epävarmuudesta, moraalisisista kriiseistä ja arvomuutoksista, sen seurauksena, että suuret kertomukset ovat menettäneet uskottavuutensa ja maailma muuttuu yhä turbulenteimmaksi.

Helve tutkii, minkälaista arvomaailmaa ja maailmankuvaa ihmiset tällaisessa tilanteessa rakentavat. Lähtökohtana on siis sen toteaminen, että nykynuorten ympäristö on merkittävästi erilainen kuin aikaisemmillä sukupolvilla. Kun maailmankuvat perustuivat ennen pääasiassa edellisten sukupolvien ideologioihin ja suuriin kertomuksiin, on tilanne nykynuorten osalta ratkaisevasti toinen. Suuret kertomukset ovat kadonneet näyttämöltä, ja tiedotusvälineet ovat laajentaneet ihmisten maailmankuvaa tuoden heidän ulottuvilleen koko maailman tapahtumat. Samaan aikaan joukkoviestinnän valtava kasvu antaa ihmisille mahdollisuuden valita omat tietolähteensä. Helve toteaa nuorten yksilöllisten mediankäyttötapojen ja erilaisten vaihtoehtomedioiden hajottavan länsimaista rationaalista maailmankuvaa. Nuorten on vaikeaa käsitellä maailmasta tulvivaa tietoa kokonaisvaltaisesti, minkä seurauksena maailmankuva pirstaloituu ja kapea-alaistuu.

Helven tutkimuksen mukaan nykynuorten maailmassa ei olekaan enää selkeitä ydinarvoja. On vain toistensa kanssa kilpailevia arvostuksia, joista ihmiset yksilöllisten tarpeidensa mukaan tilannekohtaisesti valitsevat. Useiden nuorten maailmankuvaan sisältyy lisäksi ristiriitaisuutta. Tämä tulee esille esimerkiksi yksilönvapauden suurena arvostuksena, kun samalla kaivattaisiin vahvoja johtajia palauttamaan kuri ja järjestys sekä oikeiden arvojen kunnioitus. Toisena esimerkkinä voidaan mainita nuorten suuri arvostus työn sisällöllistä mielenkiintoisuutta kohtaan, kun toisaalta kuitenkin oltaisiin valmiita tekemään ikäväkin työtä, jos siitä vain saa riittävän suurta palkkaa.

Politiikkaan enemmistö nuorista suhtautuu erittäin negatiivisesti; samalla he ovat kuitenkin kiinnostuneita yhteiskunnallisista asioista. Tasa-arvoa pidetään periaatteessa tärkeänä, mutta siirrettäessä käsite konkreettisemmalle tasolle (esimerkiksi suhtautumisessa yhteiskunnan huono-osaisiin), kannatus ei ole enää niin suurta. Tasa-arvon toteutumiseen ei myöskään tunnuta juuri luottavan. Ympäristön tilan huolestuttavuudesta ollaan varsin yksimielisiä.

Aineellisen elintason tärkeyden suhteen nuoret näyttävät olevan varsin epävarmoja ja hämmentyneitä. Nuorten arvot ovat yleensä postmaterialistisia, mutta kuitenkin myös materialistiset ja traditionaaliset arvot ovat viimeaikaisten tutkimusten mukaan vielä laajalle levinneitä. Hyvänä esimerkkinä lienee se, että nuoret pitävät tärkeimpinä asioina elämässään edelleen terveyttä, kotia, ihmissuhteita ja työtä.

3.6 Johtopäätöksiä

Kuten raportin alussa todettiin, pohdittaessa tietoyhteiskunnan tulevaisuutta tarvitaan sekä laaja-alaista aikaamme koskevaan ymmärryksiä että keskustelua päämääristä ja arvoista, siitä minkälaisen tietoyhteiskunnan oikeastaan haluamme. Suomalaisten arvoja koskevat empiiriset tutkimukset voivat antaa tästä joitakin viitteitä, mutta tuskin kuitenkaan mitään kovin suoraviivaista tai selkeää.

Edellä käsitellyt poiminnot joistakin viimeaikaisista suomalaisten arvoja koskevista tutkimuksista havainnollistanevat sekä empiirisen arvotutkimuksen vaikeutta että ”suomalaisen arvomaailman” epäyhtenäisyyttä. Kysymyksenasettelun taso (esim. tarkastellaanko ”suuria linjoja” vai yksityiskohtaisia kysymyksiä), viitekehykset sekä valitut taustateoriat vaikuttavat siihen, millaisia tuloksia saadaan. Toiseksi, tämän yleisluontoisen katsauksen pohjalta voitaneen päätellä, että Heiskalan arvio suomalaisten arvojärjestelmien välisistä suhteista saa jonkinasteista tukea. Suomen tilanteesta löytynee joitakin yhtenäisen arvojärjestelmän osia (esimerkiksi taloudellisen hyvinvoinnin ja jonkinlaisen sosiaalisen oikeudenmukaisuuden arvostus), funktionaalista eriytyvyyttä sekä jonkinasteista polarisoitumista (esimerkiksi toisaalta hyvinvointivaltioon ja traditionaalisiin instituutioihin turvautuvien ja toisaalta menestyvien postmaterialistisia arvoja ja muu-toshalukkuutta edustavien välillä). Myös fragmentoituneisuus näyttää olevan yleinen kehitystrendi - sekä yleisemmin, että erityisesti nuorten arvomaailman osalta.

Suomalaisten arvomaailma ei siis näytä olevan erityisen yhtenäinen kokonaisuus, eikä sitä jo sen vuoksi voida ottaa sellaisenaan kansallisen strategian perustaksi. Lisäksi on syytä huomioda, että murroaikoina kohdistuu paineita sekä yhteiskunnan rakenteisiin ja organisaatioihin että vallitseviin arvojärjestelmiin. Tähän liittyy kysymys siitä, tulisiko tietoyhteiskuntastrategia perustaa suomalaisten olemassaolevien arvojen varaan, vai pitäisikö pyrkiä tukemaan arvomuutosta. Vastaus on tuskin yksioikoinen.

Vaikka empiirisistä arvotutkimuksista ei saataisikaan suoraviivaisia ohjeita tietoyhteiskuntastrategian laatimiseen, niistä löytynee kuitenkin joitakin keskeisiä suuntaviivoja, joita voidaan käyttää yhtenä taustamateriaalina arvokeskustelussa. On kuitenkin syytä ottaa huomioon myös laajempia viitekehyksiä. Tietoyhteiskuntaa koskeva tutkimus ja keskustelu sisältävät jo itsessään runsaasti arvokeskustelun kannalta merkityksellistä materiaalia.

4. Tietoyhteiskuntakehitys – missä ollaan?

Edellä todettiin, että aktiivinen vaikuttaminen tulevaisuuteen edellyttää sekä nykytilannetta koskevaa ymmärrystä että arvojen ja päämäärien selkeyttämistä. Otan seuraavaksi esille ensimmäisen aiheen, eli kysymyksen siitä, missä tietoyhteiskuntakehityksen kannalta tällä hetkellä ollaan.

Kuten raportin alussa todettiin, tietoyhteiskuntaa koskeva keskustelu on ollut varsin erimielistä ja monimerkityksistä. Tieto- ja viestintäteknologian kehittyminen näyttää toimivan yhä kiihtyvällä nopeudella tapahtuvien muutosten moottorina lähes kaikilla yhteiskunnan alueilla. Siitä, onko tämä merkki meneillään olevasta suuresta murroksesta toiseen yhteiskuntamuotoon, vai onko kyseessä olennainen jatkuvuus suhteessa menneeseen, ei kuitenkaan vallitse minkäänlaista yhteisymmärrystä. Tähän liittyy myös itse tietoyhteiskunnan käsitteen ongelmallisuus: määrittelykriteereistä ei ole saavutettu yksimielisyyttä.

Tämä kaikki on vaikuttanut keskustelun epämääräisyyteen. Kuitenkin keskustelua käydään, vieläpä varsin runsaasti. Tunnumme siis elävän jonkinlaista murroksen aikaa, mutta tuon murroksen luonteen hahmottaminen on osoittautunut hankalaksi. Hahmotusta nykytilasta kuitenkin tarvitaan, mikäli aiomme olla aktiivisesti vaikuttamassa tulevan kehityksen suuntaan.

4.1 Tietoyhteiskunta?

Ilkka Tuomi esittää ehkä yhden osuvan tietoyhteiskuntaan liittyvän näkökohdan todetessaan, että nyt kun tieto tulee tietoverkkojen kautta saataville, joudumme vihdoinkin kysymään, mitä se tieto oikeastaan on. Tämä voidaan Tuomen mukaan nähdä käynnissä olevan murroksen ytimenä.

Kysymystä tiedon luonteesta on käsitelty suhteellisen vähän kansainvälisessä tietoyhteiskuntaa koskevassa keskustelussa. Suomessa tilanne on kuitenkin terminologian valinnan johdosta ollut toinen. Termin 'information society' kääntäminen suomen kieleen 'tietoyhteiskunnaksi' voidaan toisaalta nähdä yhtenä sekaannusten aiheuttajana - toisaalta se voidaan myös nähdä positiivisesti syvällisen keskustelun herättäjänä. Filosofi Ilkka Niiniluoto julkaisi v.1989 informaatiota, tietoa ja tietoyhteiskuntaa koskevan käsitteanalyttisen tutkimuksen, johon sisältyvistä jäsenyksistä en edelleen hyötyä tietoyhteiskuntakeskustelun yhteydessä. Aluksi on syytä luoda katsaus informaatioon ja tietoon liittyviin termeihin:

Termi *informaatio* voidaan määritellä laajana yleiskäsitteenä, joka koskee kaikkea teksti-, kuva- ja äänimateriaalia sekä numeerista dataa, jota voidaan elektronisesti käsitellä ja siirtää. Tällaista informaation käsitettä kutsutaan yleensä fysikaaliseksi informaatioksi. Se on kvantitatiivinen käsite, eli näin määritellyn informaation määrää voidaan mitata.

Perinteisessä tietokäsityksessä *tieto* on kuitenkin edellistä syvempi käsite. Klassisen määritelmän mukaan tieto on hyvin perusteltu tosi uskomus. Todelliseen tietoon siis liittyy tämän mukaan sekä sen totuus että hyvä perustelu. Koska emme kuitenkaan voi koskaan olla täysin varmoja väitteiden totuudesta, on katsottu tarpeelliseksi määritellä tätä hieman laajempi *tietämyksen* käsite. Tietämykseen liitetään vaatimukset hyvästä perustelusta sekä olennaisuudesta tai merkittävytydestä.

Ymmärryksestä voidaan puolestaan puhua silloin, kun tietämykseen liittyvät myös selitykset siitä, miksi jokin asia on tietyllä tavalla, ja miten se kytkeytyy muihin asioihin. *Viisaus* liittyy edellisten ohella vielä näkemyksiin hyvästä elämästä sekä tiedon käytöstä moraalisten päämäärien edistämiseen.

Niiniluodon mukaan nykyistä yhteiskuntaa ei ole perusteltua kutsua tietoyhteiskunnaksi vielä 'tietojenkäsittelyn' ja 'tiedonsiirron' tekniikoiden kehittymisen perusteella. Pelkkä tietoteknisten välineiden kehitys ei sinällään merkitse aidon tiedon tai tietämyksen lisääntymistä - "olennaista on se, mitä näillä välineillä tehdään ja millaisia sanomia yhteiskunnan datavirrat kuljettavat". Jos lähdetään siitä, että emme vielä ole tietoyhteiskunnassa ('tieto' -sana vakavasti otettuna), on syytä kysyä, missä sitten oikeastaan olemme?

Niiniluodon mukaan voidaan erottaa kolme 'tietoyhteiskunnan' käsitettä:

1) *tietotekniikkayhteiskunnassa* tietokoneet ja uudet sähköiset viestintävälineet mahdollistavat datan ja informaation yhä lisääntyvän käsittelyn ja siirtämisen

2) *taitotietoyhteiskunnaksi* voidaan kutsua yhteisöä, jossa on runsaasti taitoon ja osaamiseen liittyvää tietoa

3) *ymmärrysyhteiskunnaksi* voidaan nimittää sivistyksen tai viisauden yhteiskuntaa, jossa tiedolla on välinearvon ohella myös itseisarvo, ja jossa tiedon hallintaan ja soveltamiseen liitetään lisäksi moraalinen näkemys hyvän elämän päämääristä.

Tämän jaottelun pohjalta esimerkiksi Websterin tietoyhteiskuntakeskustelussa erottamat viisi kriteeriä tietoyhteiskunnalle - teknologinen, taloudellinen, ammatteihin perustuva, sijaintiteknologisiin perustuva sekä kulttuurinen tulkinta - eivät vielä kerro mitään olennaista tietoyhteiskuntakehityksestä. Tieto- ja viestintäteknologian kehitys, "informaatiotalouden" BKT-osuuden kasvu, "informaatioammattien" osuuden kasvu, ajan ja paikan merkitysten muutos globaalien verkostojen kautta tai "informaatiojärjhdys" mediatodellisuudessa merkitsevät informaatiovirtojen määrän kasvua, mutta tämä ei

vielä kerro mitään niiden sisällöstä.

Websterin viisi kriteeriä määrittävät lähinnä vain *tietotekniikkayhteiskunnan* kehitystä, joka puolestaan ei automaattisesti edistä taitotieto- tai ymmärrisyhteiskunnan syntyä. Tietotekniikkayhteiskunta voi päinvastoin heikentää tiedon ja ymmärryksen edellytyksiä, kun ihmiset eivät pysty kaiken informaatiovirran keskellä erottamaan sitä, mikä on olennaista ja perusteltua tietoa, puhumattakaan mahdollisuuksista jäsenyneiden kokonaisnäkemysten hahmottamiseen.

Näiden viitekehysten pohjalta lienee syytä päätellä, että puheet Suomesta ”tietoyhteiskuntakehityksen ykkösmaana” ovat ehkä hieman ylioptimistista liioittelua. On totta, että Suomi on tietoyhteiskunnan teknologisen tulkinnan perusteella maailman kärkimaita. Tieto- ja viestintäteknologian tutkimus- ja kehitystyö sekä tuotanto ovat vahvoja. Huipputekniikan vienti - joista suurin osa informaatioteknologian tuotteita - kasvaa nopeimmin OECD-maista. Matkapuhelin- ja internet-liittymätiheys ovat suurin koko maailmassa. Teknologinen infrastruktuuri on vahva ja kansainväliset talouselämän päättäjät arvioivat uuden informaatioteknologian täyttävän liike-elämän tarpeet kaikista maailman maista parhaiten juuri Suomessa.

Kaikki tämä ei kuitenkaan vielä kerro paljon taitotietoyhteiskunnan tai ymmärrisyhteiskunnan kehityksestä. Nyt tarvittaisiinkin ehkä Suomen tietoyhteiskuntakehityksen edelläkävijän asemaan vetoamisen sijasta perusteellista keskustelua siitä, minkälaista tietoyhteiskuntaa haluamme rakentaa.

4.2 Todellisuus ja toiveet – mahdollisuudet ja uhat?

Tietoyhteiskunnasta käydyssä keskustelussa voidaan nähdä taipumusta sekoittaa nykyisyys, tulevaisuus ja toiveet; tietoyhteiskuntaan liitetyt toiveet ja utopiat liittyvät tietoon ja viisauteen, mutta välineet ja käytännöt dataan ja informaatioon. Suomessa keskustelua on lisäksi ollut hämmentämässä terminologian valinnan aiheuttamat sekaannukset: puhutaan tietoyhteiskunnasta, kun tarkoitetaan tieto- ja viestintäteknologian välineiden ja informaatiovirtojen merkityksen lisääntymistä. Todellisen ymmärrisyhteiskunnan kehittymisen edellytyksiä ei ole juuri pohdittu.

Tämä on ehkä osaltaan vaikuttanut siihen, että jotkut ovat alkaneet hieman ironiseen sävyyn puhua tietoyhteiskunnasta uutena Suurena Kertomuksena (aikana, jolloin suurten kertomusten pitäisi tietävästi olla kuolleita - ainakin postmodernin teoreetikoiden teesin mukaan). Sen tosiasian tunnustaminen, että tietotekniikkayhteiskunta ei vielä automaattisesti merkitse taitotieto- tai ymmärrisyhteiskunnan kehittymistä, lienee hyvä lähtökohta tulevan tietoyhteiskuntakehityksen mahdollisuuksien perusteelliseen pohtimiseen.

Filosofi Sirkku Hellstenin mukaan tietoyhteiskunnan rakentamiseen olisi hyvä suhtautua vakavasti: toiveikkaasti, mutta samalla kuitenkin realistisesti ja kriittisesti. Jotta ei sorruttaisi sen paremmin kritiikittömään optimismiin kuin täydelliseen pessimismiin, olisi pyrittävä näkemään mahdollisimman laaja-alaisesti sekä tilanteeseen sisältyvät mahdollisuudet että uhat.

Tietoyhteiskuntaan liitettyjä mahdollisuuksia on nähty mm. työn tuottavuuden lisääntymisessä, hierarkkisten organisaattiorakenteiden romahduksessa, esteettömän viestinnän kehittymisessä, elinvoimaisen demokratian edellytysten paraneemisessa, mahdollisuudessa luonnonvaroja säästävään taloudelliseen kasvuun, oppimisympäristöjen vallankumouksessa sekä vapaa-ajan toimintamahdollisuuksien rikastumisessa.

Toisaalta siihen on myös liitetty uhkakuvia esimerkiksi rakenteellisesta joukkotyöttömyydestä, työn mielekkyyden katoamisesta, luonnonvarojen tuhlauksesta, ihmisten valvonnasta ja kontrollista, monimutkaisten tietojärjestelmien aiheuttamasta yhteiskunnan haavoittuvuudesta, todellisen tiedon ja ymmärryksen hukkumisesta informaatiomereen sekä ihmisten välisen eriarvoisuuden lisääntymisestä.

Kaikki edelliset näkökohdat - sekä toiveet että uhkakuvat - tulisi ottaa huomioon tietoyhteiskuntaan liittyvien ilmiöiden kokonaisvaltaisessa hahmottamisessa. Tämä tulisi edelleen liittää muita aikamme keskeisiä kehitystrendejä koskeviin jäsenyyksiin.

5. Yhteiskunta-, historia- ja ihmisenäkemyksistä kansallisen strategian laatimisessa

Tietoyhteiskunnan tulevaisuus on vielä paljolti avoin. Se, missä määrin tulevaisuus riippuu meistä - riippuu myös meistä. Eli ajankohtainen kysymys koskee sitä, kuinka aktiivisesti haluamme olla vaikuttamassa kehityksen suuntaan.

Ennen siirtymistä tietoyhteiskuntaan liittyvien arvokysymysten hahmottamiseen, on syytä ottaa esille joitakin kansallisen tietoyhteiskuntastrategian laatimiseen liittyviä yleisempiä ja periaatteellisempia kysymyksiä. Luvussa 2 todettiin, että arvoja koskeva keskustelu liittyy myös yhteiskuntanäkemyksiä, historiakäsityksiä sekä ihmiskuvia koskeviin kysymyksiin. Otan seuraavassa lyhyesti esille muutamia näihin teemoihin liittyviä näkökohtia, ensin yhteiskuntanäkemykseen liittyvän kysymyksen julkisen hallinnon roolista (5.1), sen jälkeen historiakäsitykseen kytkeytyvän kysymyksen determinismistä (5.2) ja lopuksi muutamia huomioita ihmiskäsityksistä (5.3).

5.1 Julkisen hallinnon rooli?

Kysymys julkisen hallinnon roolista on ollut erityisen suuren kiinnostuksen ja keskustelun kohteena viime aikoina. Aihetta ei voida sivuuttaa myöskään käsiteltäessä tietoyhteiskunnan tulevaisuutta. Kysymys nousee esille toisaalta jo siitä, että suunnitellaan kansallista tietoyhteiskuntastrategiaa, sen sijaan että annettaisiin kehityksen tapahtua markkinoiden toimesta. Tietoyhteiskuntakeskustelu onkin alusta saakka liittynyt myös valtioiden virallisiin ja puolivirallisiin hankkeisiin luoda kansallisia tietoyhteiskuntastrategioita. Toinen näkökohta liittyy siihen, että tietoyhteiskuntakehitys edellyttää joka tapauksessa lähitulevaisuudessa lainsäädännöllisiä ratkaisuja, jotka tulevat luomaan pelisääntöjä sekä markkinoiden että demokratian toiminnalle.

Viimeaikaisen viikkeen julkisen hallinnon roolia koskevan keskustelun taustalta löytynee ainakin sosialististen järjestelmien romahduksen aikaansaama uusi tilanne sekä hyvinvointivaltion mittava velkaantuminen taloudellisen laman seurauksena. Suomessa käydyssä keskustelussa yleiset valtion roolin supistamista koskevat vaatimukset ovat törmänneet hyvinvointivaltion puolustajien vastustukseen sekä vaatimukseen ”pohjoismaisen mallin” säilyttämisestä. Ehkä systemaattinen ja perinpohjainen keskustelu valtion tehtävien sisällöstä sekä kansalaisen ja valtion välisestä suhteesta on kuitenkin jäänyt vähemmälle. Tällainen keskustelu olisi nyt ajankohtaista.

Nurmelan, Pehkosen ja Sankiahon suomalaisten arvoja ja asenteita koskevassa tutkimuksessa tuli esille muutamia merkityksellisiä seikkoja julkisen hallinnon roolia koskevan kysymyksen kannalta. Suomalaisten todettiin kannattavan vankasti tasa-arvoisuutta ja vastustavan tuloerojen kasvattamista. Kansalaisten perustunnot näyttäisivät siis puhuvan vahvasti hyvinvointiyhteiskunnan säilyttämisen puolesta. Toisaalta tutkijat totesivat, että suomalaisilla on edelleen vaikeuksia ottaa itse vastuu hyvinvoinnistaan ja oman elämänsä hallinnasta. Tämä antaisi ehkä aiheen kysyä, olisiko julkisen sektorin toimintaa syytä suunnata siten, että ihmiset saisivat enemmän valmiuksia ottaa vastuuta omasta elämästään.

Kysymys on varsin ajankohtainen tietoyhteiskuntakehityksen kannalta. Yksi tietoyhteiskuntaan yleisesti liitetty uhka-kuva koskee väestön yhä lisääntyvää jakautumista A- ja B-kansalaisiin. Ne joilla on tietoa ja valmiuksia, kykenevät hankkimaan niitä yhä lisää, kun taas ne, joilla ei valmiuksia ole, uhkaavat syrjäytyä yhä pahemmin kiihtyvän kehityksen pyörteissä. Julkisen sektorin ei tällaisessa tilanteessa tulisi vain huolehtia vähäosaisista, vaan myös tarjota heille mahdollisuuksia valmiuksien kehittämiseen sekä omien voimavarojen löytämiseen ja kasvattamiseen.

Sen lisäksi että julkinen sektori kohtaa kysymyksen syrjäytymisen estämisestä ja ihmisten valmiuksiin vaikuttamisesta, sen on luotava tietoyhteiskunnan ”pelikenttä ja -säännöt”. Tähän liittyy sekä infrastruktuurin luomista että lainsäädännöllisiä ratkaisuja. Esimerkiksi verotuslainsäädäntöön sekä informaatiota koskevaan lainsäädäntöön (mm. sananvapaus-, julkisuus-, tekijänoikeus- ja henkilötietolakiin sekä valtion maksuperustelakiin) tulevat uudistukset tulevat vaikuttamaan sekä yritystoiminnan pelisääntöihin että kansalaisten asemaan demokraattisen yhteiskunnan jäseninä.

Edellisten kysymysten ohella julkisen sektorin rooliin tietoyhteiskuntakehityksen tulevaisuuden muotoutumisessa liittyy vielä pitkän tähtäyksen talouspoliittinen suunnittelu (esim. halutaanko panostaa sisältöteollisuuden kehittämiseen, jota pidetään yhtenä tulevaisuuden alana) sekä tämän koordinointi pitkän tähtäyksen koulutuspoliittisten linjanvetojen kanssa.

5.2 Kysymys determinismistä

Determinismillä tarkoitetaan näkemystä, jonka mukaan se, mitä jollakin hetkellä tapahtuu on, on yksikäsitteisellä tavalla aikaisempien tilanteiden määräämää, eli determinoimaa. Jos determinismin teesi on tosi, ajatukset ihmisen mahdollisuudesta vaikuttaa aktiivisesti tulevaisuuteen ovat luonnollisesti harhakuvitelmia.

Kun puhutaan yhteiskunnan kehityksestä determinismin teesiin liitetään tyypillisesti jonkin näkemys siitä, mikä on määrävä tekijä kehityksen kannalta. Tähän liittyy esimerkiksi yhteiskuntatieteiden historiassa käyty keskustelu yhteiskunnan

taloudellisen perustan ja tietoisuuden muotojen välisestä suhteesta. Karl Marxin tunnetun teesin mukaan yhteiskunnan taloudellinen perusta toimii yhteiskunnan kehityksen moottorina siten, että muutos taloudellisessa perustassa johtaa ennemmin tai myöhemmin myös muutoksiin oikeudellisessa ja poliittisessa ”ylärakenteessa” (jota puolestaan vastaavat tietyt yhteiskunnallisen tietoisuuden muodot).

Kysymyksen yhteiskunnan kehitystä määräävästä tekijästä olivat jo ennen Marxia esittäneet mm. 1700-luvun lopulla vaikuttaneet skottilaisen valistuksen edustajat. He kehittivät yhteiskunnan pääasialliseen tuotantotapaan perustuvia historiallisia malleja, jotka kuvasivat yhteiskunnan kehitystä metsästys-, paimentolaisuus- ja maatalousyhteiskunnan kautta kaupallisen yhteiskunnan syntyyn. Skottilaisen valistuksen edustajat näkivät kehitystä määräävänä pääasiallisena tekijänä taloudellisen tuotantotavan, ja he esittivät deterministisiä näkemyksiä yhteiskunnallisesta muutoksesta. Toisaalta he myös korostivat ihmisen aktiivista roolia, ja esittivät käsityksiä, joiden mukaan yhteiskunnallinen muutos on prosessi, johon sisältyy sekä objektiivinen determinoiva rakenne että aktiivinen ihmissubjekti. Skottilaisen valistuksen edustajat esittivät siten edelleen ajankohtaisen determinismin liittyvän kysymyksen aktiivisen inhimillisen toiminnan, objektiivisten yhteiskunnallisten rakenteiden sekä historiallisen prosessin välisistä suhteista.

Yksi yleinen nykyisessä yhteiskunnallisessa keskustelussa esiintyvä determinismin muoto on taloudellinen. Tällöin oletetaan, että markkinat ratkaisevat kehityksen suunnan, eikä siinä ole ihmisillä tai arvönäkökohdilla mitään sanottavaa.

Kysymys determinismistä on tullut esille myös tietoyhteiskuntaa koskevassa keskustelussa, vaikkakaan ei yleensä julki lausutusti. Monia puheenvuoroja on leimannut *teknologinen determinismi*, eli näkemys jonka mukaan teknologia määrää tulevan yhteiskunnan muodon. Tässä näkemyksessä yhteiskunnallinen muutos on suoraviivaista seurausta teknologisesta innovaatiosta. Teknologia nähdään siis muutoksen pääasiallisena moottorina, ja ihmisen tehtäväksi jää korkeintaan yrittää sopeutua väistämättömään muutokseen.

Teknologista determinismistä edustavissa näkemyksissä ei tyypillisesti tiedosteta omia lähtökohtia; teknologinen determinismi toimii pikemminkin itsestäänselvänä pidettynä taustaolettamuksena, jonka ei katsota tarvitsevan perusteluja. Kysymys determinismistä onkin tullut tietoyhteiskuntakeskustelussa reflektion kohteeksi lähinnä teesin vastustajien taholta. He ovat korostaneet, että vaikka teknologinen kehitys onkin muutokseen vahvasti vaikuttava voima, se ei yksin määrää tulevan kehityksen suuntaa. Tulevaisuuden muotoutumiseen vaikuttavat myös ihmisten arvot ja päämäärät. Esimerkiksi Ilkka Tuomi muotoilee asian seuraavasti: ”...tulevaisuus ei seuraa historian ja kehityksen logiikasta. Teknologia, talous, politiikka ja kulttuuri antavat rajoja, joiden sisälle kehityksen on mahdollista. Tulevaisuus ei voi olla mitä hyvänsä, mutta se, mitä se on, riippuu myös meistä.”

Kanta determinismistä koskevaan kysymykseen vaikuttaa ratkaisevasti siihen, mitä tulevaisuuden suhteen uskotaan voitavan tehdä. Mielekkään arvokeskustelun edellytyksenä voidaan pitää tiukan determinismin hylkäämistä, sillä jos kehitys määräytyy suoraviivaisesti teknologisten innovaatioiden perusteella tai markkinoiden sanelemana, keskustelu ihmisten (tieto)yhteiskuntakehitykseen liittämistä arvoista lienee suhteellisen turhaa. Esimerkiksi Ilkka Niiniluoto toteaa, että arvokeskustelu on mielekästä vain, mikäli on mahdollista vastustaa determinismistä. Silti valinnanvapauttakaan ei pidä liioitella, koska myös olemassaolevat paineet ovat suuria.

Historianäkemykseen liittyy kysymys paitsi determinismistä myös siitä, mihin tekijöihin vaikuttamalla uskotaan voitavan vaikuttaa yhteiskunnan kehitykseen (jos siis hylätään tiukka determinismi). Tähän liittyy esimerkiksi näkemys siitä, ovatko ratkaisevat tekijät vain ja ainoastaan talouspolitiikan alueella (kuten joskus tunnutaan oletettavan), vai voisivatko esimerkiksi koulutuspoliittiset linjaukset olla myös ratkaisevan tärkeitä?

Historia- ja yhteiskuntanäkemyksiä koskevia kysymyksiä - kuten arvokysymyksiäkään - ei voi paeta. Niitä ei välttämättä reflektoida tietoisesti, mutta siitä huolimatta jonkinlaisia niihin liittyviä oletuksia on aina mukana taustalla, kun pyritään aktiivisesti vaikuttamaan yhteiskunnan kehitykseen.

5.3 Ihmiskäsitys?

Ihmiskäsitys on myös yksi niistä kysymyksistä, joihin ei voi olla ottamatta kantaa - sen paremmin yksilö- kuin yhteisö- tasollakaan. Tämänkään käsityksen ei välttämättä tarvitse olla refleksiivinen; jonkinlainen ihmiskuva on aina kuitenkin inhimillisessä toiminnassa läsnä, jos ei tiedostettuna, niin sitten tiedostamattomana taustaolettamuksena.

Yksi ilmeinen ihmiskuvaan liittyvä tietoyhteiskuntaan kytkeytyvä kysymys koskee tunteiden roolia tiedollisia arvoja korostavassa yhteiskunnassa. Tämä on erityisen tärkeä kysymys lasten ja nuorten kannalta. Tietoyhteiskunnan informaatiovirtojen ja postmodernin kulttuurin arvomurroksen keskellä elävien nuorten maailmankuvien on todettu uhkaavan pirstaloitua. Kun maailmankuvan jäsenyyden ja integraation kannalta ovat keskeisessä roolissa nimenomaan tunteet, niiden merkityksen syrjäyttäminen vahvasti tiedollisia arvoja korostavassa yhteiskunnassa voi aiheuttaa ongelmia.

Toisena tärkeänä esimerkkinä voidaan mainita näkemys yksilöllisten erojen perustasta: ovatko maailman ihmiset jakautuneet ‘lahjakkaisiin’ ja ‘vähemmän lahjakkaisiin’, vai onko kyse loppujen lopuksi vain siitä, että toiset ovat oppineet oppimaan ja toiset eivät (kärjistetysti sanottuna). On selvää, että tähän kysymykseen otetulla kannalla on suurta merki-

tystä esimerkiksi sen kannalta, millaista pitkän aikavälin talouspoliittista strategiaa suunnitellaan. Oletetaanko, että tietoyhteiskunnan luomat korkean osaamisen tasoa edellyttävät tehtävät ovat mahdollisia vain pienelle osalle ihmisistä, vai uskotaanko siihen, että kyky oppia on suuri kaikissa ihmisissä, ja sen löytämiseen ja kehittämiseen kannattaa panostaa? Toinen jaottelu, jonka perusteita on syytä kysyä, liittyy teknis-taloudellisesti (tai yleisemmin matemaattisesti) ja humanistis-yhteiskuntatieteellisesti suuntautuneiden ihmisten välisiin perustavanlaatuisiin eroihin. Usein tunnutaan oletavan, että tässä on kyseessä melkein kaksi ”eri ihmislajia”, vain hieman liioitellen sanottuna. Sen sijaan, että uskottaisiin renessanssiajan ajattelun tyylisesti, että ihmisen tulisi kehittää kaikkia eri kykyjään, oletetaan, että ihmisellä on taipumuksia tyypillisesti vain jompaan kumpaan. On syytä kysyä, onko tämä suuntautumisten jakautuminen enemmänkin seurausta koulutusrakenteista sekä yhteisesti ylläpidetyistä ja ihmisten toimintaa ohjaavista uskomuksista, kuin ihmisen todellisten kykyjen ja mahdollisuuksien rajoittuneisuudesta. Tämä on myös ajankohtainen tietoyhteiskuntaan liittyvä kysymys monella tasolla. Esimerkiksi niin kauan kuin nämä kaksi ihmisryhmää suhtautuvat toisiinsa jossakin määrin epäilevästi, kuten edelleen näyttää vallitsevalta, ajatus pyrkimyksestä luoda Suomeen mittavaa ja korkealaatuista sisältöteollisuutta tuntuu hieman kaukaahaetulta.

6. Tietoyhteiskunta ja arvojen moninaisuus

6.1 Tietoyhteiskunta tiedollisten, esteettisten ja eettisten arvojen näyttämönä

Lopuksi on syytä kysyä, minkälaisen arvojen näyttämöksi tietoyhteiskunta voi muodostua - tai haluamme sen muodostuvan. Asiaa voi hahmottaa ottamalla esiin laajasti käsitetyt arvoteorian kolme aluetta: tiedolliset arvot, eettiset arvot ja esteettiset arvot.

Tietoyhteiskuntaan kytkeytyviä *tiedollisia arvoja* on jo tullut käsiteltyä edellä. Tähän liittyvät mm. kysymykset informaation, tiedon, ymmärryksen ja viisauden lisäämisestä tieto- ja viestintäteknologian tarjoamien välineiden avulla. Edellä on todettu, että tämä ei tapahdu automaattisesti, vaan tietoteknologian mahdollistamat informaatiovirrat voivat jopa heikentää perustellun tiedon ja ymmärryksen asemaa. Tämä näkökohta on tuotu esille monessa puheenvuorossa. Kuitenkin vakava ja perusteellinen pohdinta siitä, *millä edellytyksillä* tiedon ja ymmärryksen määrää ja asemaa voisi edistää tietotekniikan avulla on ollut hämmästyttävän vähäistä.

Jos pyritään ymmärrysyhteiskuntaan, mitä se käytännössä merkitsee ja edellyttää? Informaatiovirtojen sijaan perustellun ja olennaisen tiedon sekä kokonaisvaltaisen ymmärryksen ja arvönäkökohtiin kytkeytyvän viisauden tulisi nousta merkittäväseen asemaan. Ehkä tämä merkitsisi esimerkiksi sitä, että koulutuspolitiikassa tulisi paitsi pyrkiä antamaan kaikille valmiudet käyttää tietoteknisiä välineitä, myös ottaa huomioon koulutuksen sisällölliseen puoleen kohdistuvia haasteita. Jos ihmisten tulee kyetä arvioimaan tiedon perusteltavuutta, he tarvitsevat tietoteoriaan liittyvää yleissivistystä. Tiedon luonnetta, lähteitä ja perusteltavuutta sekä tieteen menetelmiä tai selitys- ja päättelymalleja koskevan ymmärryksen tulisi olla kansalaisen perusoikeus siinä missä tiedonkäsitteilyn ja -siirron välineiden hallinnankin.

Jos tiedollisista arvoista keskusteltaessa puhutaan myös viisaudesta - tiedosta ja ymmärryksestä, johon kytkeytyy lisäksi näkemys hyvästä elämästä sekä tiedon käytöstä moraalisien päämäärien edistämiseen - ollaan toisen sisällöllisen koulutushaasteen edessä. Ihmiset, varsinkin nuoret, tarvitsevat viitekehyksiä ja käsitteellisiä välineitä etiikkaa, maailmankatsomuksia, hyvää elämää, arvoja ja ihmiskäsityksiä koskevaan ajatteluun. Tätä tarvetta korostaa vielä postmodernin kulttuurin arvokriisi ja sirpaloituneiden vaikutteiden virtojen lisääntyminen, jonka pyörteissä jokaisen on pystyttävä muodostamaan elämäntarkoituksensa ja arvomaailmansa itse. Yhteisön kannalta tilanne merkitsee haastetta arvokeskusteluun.

Kysymys siitä, millä edellytyksillä uuden tieto- ja viestintäteknologian varaan virittäytyvä yhteiskunta voi muodostua taitotiedon ja ymmärryksen yhteiskunnaksi on yksi ajankohtaisimmista tietoyhteiskuntaan liittyvistä haasteista. Se kytkeytyy lisäksi mitä ilmeisimmin myös muihin tietoyhteiskuntaan liittyviin arvokysymyksiin.

Tietoyhteiskunnan suhde *esteettisiin arvoihin* muodostaa mielenkiintoisen teeman. Yksi aiheeseen liittyvä kysymys on sama, joka tuli edellä esille tunteisiin liittyen: johtaako tiedollisten arvojen korostaminen esteettisten arvojen unohtamiseen tai väheksymiseen? Teknologisen tehokkuutta korostavan sivilisaation kehityksessähän näin on jossakin määrin joissakin yhteyksissä käynyt. Tieto- ja viestintäteknologia voidaan kuitenkin valjastaa myös palvelemaan esteettisten kauneuteen ja taiteellisuuteen liittyvien arvojen asemaa, jos näin halutaan. Tietotekniikan hyödyntäminen vireän kulttuurielämän edistämässä tai kulttuurituotteisiin liittyvä korkeatasoinen sisältöteollisuus voisivat olla esimerkkejä tekniikasta palvelemissa estetiikkaa.

Kolmas arvojen alue, eli *eettiset arvot*, muodostanee tietoyhteiskunnan kannalta kaikkein haastavimman kentän. Nimenomaan yhteisöön liittyvien eettisten arvojen merkitys tietoyhteiskuntakehityksen kannalta - ja päinvastoin - on se alue, jota koskevaa arvokeskustelua on peräänkuulutettu.

Olemme joka tapauksessa lainsäädännöllisten ratkaisujen ja infrastruktuurin luomista koskevien kysymysten edessä. Tällöin on mietittävä minkälaiset puitteet julkisen sektorin olisi luotava tietoyhteiskunnalle. Toinen kysymys koskee sitä, missä määrin puitteiden luomisen ohella tulisi myös tarjota ihmisille mahdollisuuksia hankkia tietoyhteiskunnan edellyttämiä valmiuksia. Tämä on ratkaisevan tärkeä kysymys, jos halutaan estää tietoyhteiskuntaan yleisesti liitetty uhka syrjäytymisestä sekä ihmisten jakautumisesta A- ja B-kansalaisiin.

Yleisemmin tässä on kysymys edellä käsitellystä julkisen sektorin roolia koskevasta kysymyksestä. Länsimaissa vallalla olleen neutraalin liberalismien mukaan valtion tulisi vain luoda neutraalit puitteet, joissa ihmiset voisivat mahdollisimman vapaasti toteuttaa omia intressejään ja pyrkimyksiään: tavoitella oman näkemyksensä mukaista hyvää elämää. Tämän sinänsä hienon ideaalin ongelmallisuus on kuitenkin siinä, että yhteiskunta ei tosiasiaa ole koskaan *täysin* neutraali näyttämö. Tämän tosiasian tunnustamisen jälkeen arvokeskustelun käyminen näyttää entistäkin tärkeämpänä.

On siis syytä keskustella siitä, (1) minkälaiset puitteet yhteiskunta tarjoaa yksilöiden omalle hyvän elämän tavoittelulle sekä (2) millaisia mahdollisuuksia yhteiskunta tarjoaa ihmisille kehittää omia valmiuksiaan. Tässä yhteydessä tietoyhteiskuntakehityksen luomia mahdollisuuksia ja uhkia tulisi suhteuttaa yhteisömmme perustana oleviin tärkeimpiin yhteisiin arvoihin:

- tasa-arvo

- oikeudenmukaisuus
- demokratia
- vauraus
- kestävä kehitys
- suvaitsevaisuus
- ihmisoikeudet

Tietoyhteiskuntakehityksen on sanottu toisaalta luovan uusia mahdollisuuksia näiden arvojen toteutumiseen, toisaalta sen on myös sanottu uhkaavan niitä. Nyt olisikin tarpeen laaja-alainen ja syvälinen arvokeskustelu, jossa tulisi käsitellä ainakin kolmea teemaa: (1) mitä ko. arvot tarkoittavat?, (2) miten ne voidaan sovittaa yhteen? sekä (3) miten niiden toteutumista voidaan edistää käytännössä?

Tulisi ensinnäkin kysyä, mitä nämä arvot *tarkoittavat*. Esimerkiksi, mitä on 'tasa-arvo'? Puhutaanko poliittisesta, oikeudellisesta, taloudellisesta, sosiaalisesta vai sivistyksellisestä tasa-arvosta? Vai näistä kaikista? Kenen välisestä tasa-arvosta keskustellaan? Naisten ja miesten? Nuorten ja vanhojen? Johtotehtävissä työskentelevien ja rutiinityötä tekevien? Entä mitä tasa-arvosta puhuttaessa loppujen lopuksi tarkoitetaan? Sen tosiasian tunnustaminen, että ihmiset eivät todellisuudessa ole monissa suhteissa tasa-arvoisia, on johtanut keskusteluun *mahdollisuuksien* tasa-arvosta. Tulisi kuitenkin täsmentää, mitä tällä itse asiassa tarkoitetaan. Tämä on tietoyhteiskunnan yhteydessä olennaisen tärkeä kysymys juuri syrjäytymiseen liittyvän uhan vuoksi. Kysymykset yleisesti tunnustettujen arvojen merkityksestä eivät ole helppoja, mutta niitä tulisi kuitenkin pohtia, mikäli halutaan käydä merkityksellistä arvokeskustelua.

Tämän lisäksi perustavista arvoista tulisi keskustella *suhteessa toisiinsa*. Tulisi kysyä, miten sovittaa yhteen tärkeinä pidetyt arvot, esimerkiksi vauraus ja kestävä kehitys. Onko kyse arvoristiriidoista, vai ovatko ne yhteensovittavissa? Usein ajatellaan, että niitä ei voida sovittaa yhteen, vaan on valittava, mikä on tärkeintä. Kuitenkin esimerkiksi Mika Mannermaa on korostanut, että voidaan tehdä erottelu aineellisen kasvun ja taloudellisen kasvun välillä - ja että jälkimmäinen on yhteensovittavissa kestävä kehityksen kanssa. Tärkeäksi koetusta arvojoukosta tulisi siis keskustella myös kokonaisuutena, ja pohtia sitä miten arvot suhteutuvat toisiinsa.

Kolmas arvokeskustelussa tärkeä aihe koskee sitten niitä *käytännön toimenpiteisiin* liittyviä suunnitelmia, joiden kautta pyritään edistämään tärkeinä pidettyjen arvojen toteutumista. Tämä on ratkaisevan tärkeää, jos ei haluta, että arvokeskustelu jää pelkän puheen tasolle. Käytännössä, tulisi siis keskustella esimerkiksi siitä, miten koordinoida pitkän aikavälin koulutus- ja talouspoliittisia tavoitteita tietoyhteiskuntakehitykseen kohdistettujen päämäärien valossa.

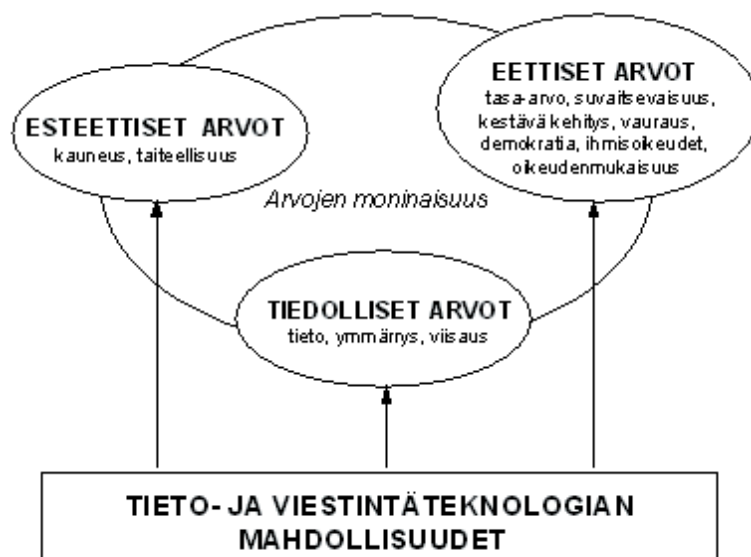
6.2 Lopuksi

Tässä raportissa on enemmän kysymyksiä kuin vastauksia. Johtopäätökset, joihin päädytään, koskevat lähinnä arvokeskustelussa keskeisten teemojen sekä kansalliseen tietoyhteiskuntastrategiaan väistämättä liittyvien arvokysymysten identifiointia.

Tietoyhteiskuntastrategian yhteydessä olisi hyvä ottaa eksplisiittisesti kantaa siihen, miksi kansallinen strategia luodaan (sen sijaan, että annettaisiin kehityksen tapahtua markkinoiden ohjaamana). Tulisi siis tuoda esille ne arvot, joita julkisen sektorin toimintastrategian on tarkoitus palvella. Koska tietoyhteiskuntakeskustelussa on esiintynyt jonkin verran teknologisen determinismin huomaamatonta kannatusta, tähän kysymykseen olisi myös syytä ottaa eksplisiittisesti kantaa. Tämä liittyy kysymykseen mahdollisuudesta ohjata kehityksen suuntaa arvovalintojen pohjalta. Molemmat edelliset kysymykset liittyvät lisäksi ihmiskäsityksiin, joista on niin ikään tarpeellista keskustella strategian yhteydessä eksplisiittisesti.

Kun siirrytään keskustelemaan tietoyhteiskuntakehitykseen liittyvistä arvokysymyksistä sisällöllisesti, ensimmäinen johtopäätös on se, että arvokeskustelua on tärkeää käydä tarpeeksi laaja-alaisesti. Sekä yhteiskuntatieteellisiä että filosofisia arvotutkimuksia voidaan hyödyntää. On myös paikallaan keskustella eettisten arvojen ohella tiedollisten ja esteettisten arvojen asemasta, sekä näiden suhteista toisiinsa. Erityisesti tiedollisten arvojen ja eettisten arvojen välinen yhteys on tärkeä kysymys: miten tiedon ja ymmärryksen lisääntyminen voi edistää eettisten arvojen toteutumista.

Eettiset yhteisöön liittyvät arvot lienevät kuitenkin tärkeimpiä keskustelunaiheita. Joistakin tärkeistä yhteisön perustaan liittyvistä arvoista saavutettaneen yhteisymmärrys. Olennaista on keskustella siitä, mitä nämä arvot merkitsevät, miten ne suhteutuvat toisiinsa sekä miten niiden toteutumista voitaisiin edistää konkreettisesti tieto- ja viestintäteknologian luomien mahdollisuuksien kautta.

Takakansi

Arvojen moninaisuus tietoyhteiskunnassa hahmottaa tietoyhteiskuntaan liittyvien arvokysymysten kenttää. Vaikka tietoyhteiskunnasta on keskusteltu paljon, ei arvokysymyksiä ole juurikaan kosketeltu. Raportin tavoitteena on synnyttää keskustelua tietoyhteiskunnan kehitykseen liittyvistä arvoista. Se antaa käsitteellisiä välineitä, joiden avulla arvokeskustelua voidaan käydä jäsennellysti. Raportissa käsitellään kysymystä tietoyhteiskunnan luonteesta, esitetään arvoihin ja arvotutkimuksiin liittyviä erotteluja, luodaan katsaus suomalaisten arvoja koskeviin tutkimuksiin sekä pohditaan tietoyhteiskunnan rakentamisen ongelmia. Lopuksi pohdimme millä edellytyksillä tietoyhteiskunta voisi muodostua moninaisten merkityksellisten arvojen näyttämöksi.